

**ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.02/30.12.2019.Fil.46.03. РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ

МАХМУДОВ РАУФЖОН БАХОДИРОВИЧ

ОГАҲИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИДА ЎЗЛАШМАЛАР

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

Докторлик (DSc) диссертацияси автореферати мундарижаси

Content of the abstract of doctoral (DSc) dissertation

Оглавление автореферата докторской (DSc) диссертации

Махмудов Рауфжон Баходирович Огаҳий тарихий асарларида ўзлашмалар.....	5
Makhmudov Raufjon Bahodirovich Borrowings in Ogahi's historical works	36
Махмудов Рауфжон Баходирович Заимствование в исторических произведениях Агахи.....	68
Эълон қилинган ишлар рўйхати Список опубликованных работ List of published works	73

**ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.02/30.12.2019.Fil.46.03. РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ

МАХМУДОВ РАУФЖОН БАХОДИРОВИЧ

ОГАҲИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИДА ЎЗЛАШМАЛАР

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

Фан доктори диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2021.3.DSc/Fil307 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Хоразм Маъмун академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, рус, инглиз) Илмий кенгаш веб саҳифасининг www.tai.uz ҳамда «ZiyoNet» ахборот таълим портали www.ziynet.uz манзилига жойлаштирилган.

Илмий маслаҳатчи:

Ўразбоев Абдулла Дурдибаевич
филология фанлари доктори, доцент

Расмий оппонентлар:

Йўлдошев Иброҳим Жўраевич
филология фанлари доктори, профессор

Йўлдошев Маъруфжон Муҳаммаджонович
филология фанлари доктори, профессор

Саидов Ёқуб Сиддиқович
филология фанлари доктори, профессор

Етакчи ташкилот:

Тошкент давлат шарқшунослик университети

Диссертация ҳимояси ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти хузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.02/30.12.2019.Fil.46.03. рақамли Илмий кенгашнинг 2022 йил «___» _____ соат ___ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100060, Тошкент шаҳри, Шаҳрисабз тор кўчаси, 5-уй. Тел.: (871) 233-36-50, факс: (871) 233-71-44; e-mail: uztafi@academy.uz).

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Асосий кутубхонасида танишиш мумкин (_____ рақам билан рўйхатга олинган). Манзил: 700100, Тошкент шаҳри, Зиёлилар кўчаси, 13-уй. Тел.: (871) 262-74-58.

Диссертация автореферати 2022 йил «___» _____ да тарқатилди.
(2022 йил «___» _____ даги _____ рақамли реестр баённомаси).

Н.М.Маҳмудов
Илмий даражалар берувчи Илмий
кенгаш раиси, ф.ф.д., профессор

Ғ.М.Исмоилов
Илмий даражалар берувчи Илмий
кенгаш илмий котиби, ф.ф.номзоди

Д.С.Худойберганова
Илмий даражалар берувчи Илмий
кенгаш қошидаги Илмий семинар
раиси, ф.ф.д., профессор

КИРИШ (докторлик (DSc) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Дунёдаги ҳар бир тилнинг лексик фонди шу тилда сўзлашувчи халқнинг тарихини, тафаккур тарзини, миллий қадриятларини ўзида акс эттирмакда. Шу боис тилдаги энг қадимий сўзларнинг тарихий илдизларини аниқлаш, илк ўзлашмаларнинг таркибий таҳлилини амалга ошириш, субстрат қатлам бирликларини аниқлаш миллатнинг тарихини ойдинлаштиради. Чунки тилнинг тарихий қатламидаги ҳар бир сўз халқнинг тарихи билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлади. Ушбу қонуният, халқнинг дунёдан ажралган ҳолда, бошқа халқлар билан иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳарбий, маданий-маърифий ва бошқа соҳаларда алоқаларни ўрнатмаган шаклда ривожлана олмаслигидан келиб чиқади. Бу тилнинг тарихий қатламидаги ўзлашмаларни таҳлил қилиш тилшуносликнинг энг долзарб муаммоларидан бири эканлигини кўрсатади.

Жаҳон филологиясида айни кунларда олиб борилаётган мумтоз адиблар асарларини хорижий тилларга таржима қилиш ва нашр этиш, улар ижодига мансуб қўлёзма манбаларнинг танқидий матнларини тайёрлаш, уларнинг лингвистик хусусиятларини очиб бериш борасидаги илмий тадқиқотлар тилимизнинг жаҳон миқёсида ўз ўрни ва мақомига эришувига хизмат қилмоқда. Ўзбек тилшунослигида ҳам мумтоз адиблар, хусусан, шоир, таржимон ва муаррих Огаҳий ижодига мансуб тарихий асарлар сўз бойлигидаги лексик бирликлар тизимини тасниф ва таҳлил этиш тилимиз тарихий лексикологиясининг ўзига хос жиҳатлари ҳақидаги назарий билимларимизни маълум даражада такомиллаштиради. Бу эса Огаҳий тарихий асарлари лексикасини тадқиқ қилиш заруратини юзага келтиради.

Мамлакатимизда сўнгги йилларда Огаҳий тарихий асарлари лексикасини ўрганиш, ундаги араб, форс ва туркий тил қатламига оид лексик бирликларнинг этимологиясини аниқлаш, Огаҳий асарлари сўзлигининг ўзбек тили бойишидаги ўрни каби йўналишларда илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Ўзбек тилшунослигида қадимий ноёб манбаларнинг луғавий қатламини таҳлил ва тадқиқ қилиш, Огаҳий тарихий асарлари лексикасини ўрганиш, ундаги олинма сўзларнинг ўзлашиш сабаб ва омилларини асослаш, муаллиф хос услубини аниқлаш орқали муаррих асарлари қўлёзма нусхаларини жорий алифбога ўгириш ғоят муҳим аҳамият касб этмоқда. «Миллий ўзлгимизни англаш, Ватанимизнинг қадимий ва бой тарихини ўрганиш, бу борада илмий тадқиқот ишларини кучайтириш, гуманитар соҳа олимлари фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш»¹ зарур. Айни дамда, юртимизда "...матншунослик, адабий манбашунослик, тилшунослик, фалсафа, маданият тарихи соҳаларида миллий маданий меросимизнинг ҳали ўрганилмаган кўпгина қатламларини очиб беришга йўналтирилган илмий

¹Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил 28 декабрдаги «Тараққиёт йўлимизнинг шиддати янада ошаверади» мавзусидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2018 йил, 29 декабрь.

тадқиқотларга алоҳида эътибор қаратилаётгани”¹ бу борадаги илмий изланишлар кўламини янада кенгайтиришга асос бўлмоқда. Огаҳий тарихий асарларининг ноёб қўлёзма нусхалари тилини ўрганиш, улардаги ўзлашма қатламнинг мавзу кўламини белгилаш, уларнинг тарихий асар бадииятида тутган ўрнини аниқлаш, ўзлашмаларнинг тарихий илдизларини ойдинлаштириш ҳозиргача монографик планда махсус ўрганилмаганлиги диссертация мавзусининг долзарблигини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини ошириш ҳақида”ги Фармонлари, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сонли “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2017 йил 28 июлдаги ПҚ-3160-сон “Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳани ривожлантиришни янги босқичга кўтариш тўғрисида” ҳамда 2022 йил 10 февралдаги ПҚ-126-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш ва тадқиқ этиш тизимини такомиллаштиришга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарорлари ва ушбу фаолият билан боғлиқ бошқа меъриёв-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга мазкур диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи². Тарихий асарлар лексикасини ўрганишга йўналтирилган илмий изланишлар жаҳоннинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасалари, жумладан, University of Pennsylvania, University of California, Northwestern University, Boston University (АҚШ); Australian National University (Австралия); University of Nice Sophia Antipolis, University of Bordeaux (Франция); Oxford University Language Centre (Англия); Peking University (ХХР); Sophia University, University of Tokyo (Япония); Baki Dövlət universiteti (Озарбайжон); Москва давлат университети, Бошқирдистон давлат университети (РФ); Қозоқ миллий университети (Қозоғистон); шунингдек, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори.

²Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи www.utexas.edu, www.berkeley.edu, www.northwestern.edu, www.bu.edu, adwww.ecu.edu.au, unice.fr/en, www.u-bordeaux.com, www.lang.ox.ac.uk, english.pku.edu.cn, www.sophia.ac.jp/eng, www.u-tokyo.ac.jp/en, bsu.edu.az, www.msu.ru, www.bashedu.ru, www.kaznu.kz, www.navoiy-uni.uz ва бошқа манбалар асосида амалга оширилди.

университети, ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти (Ўзбекистон)да олиб борилмоқда.

Жаҳон ижтимоий фанлар тизимида ўзбек мумтоз адибларидан бири сифатида Муҳаммад Ризо Огаҳий ҳаёти ва ижодини ўрганишга йўналтирилган тадқиқотлар натижасида қатор, жумладан, қуйидаги илмий натижалар олинган: Мунис ва Огаҳий қаламига мансуб “Фирдавс ул-икбол” асари илмий-танқидий матни тайёрланиб, нашр қилинган (New York University Press, АҚШ), тарихий асар лексикаси доирасидаги сўзларнинг лингвокультурологик хусусиятлари асосланган (Beijing University, ХХР); тарихий сўзларнинг нутқни безаш хусусияти, матндаги вазифаси очиб берилган (Sophia University; University of Tokyo, Япония); тарихий асарлар лексикасининг умумлексик тизимдаги тил луғат таркиби бойиши, сўз ясаиш имкониятларининг кенгайиши каби йўналишлардаги ўрни аниқланган (Baki Dovlet Universiteti, Озарбайжон); ўзбек мумтоз адиблари асарлари тили лексикасининг арабий, форсий ўзлашмаларга бойлиги, жимжимадорлиги, ифоданинг мураккаблиги каби ўзига хос хусусиятлари асосланган (Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти).

Дунё тилшунослигида ўзлашма қатлам бўйича қатор, жумладан, қуйидаги устувор йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда: тарихий асар лексикасида ўзлашмаларнинг қўлланиш омиллари, ўзбек тили тарихидаги ўзга тиллар луғавий бирликларини умумлаштириш ва миқдорини аниқлаш; олинма сўзларнинг лисоний тизимдаги функционал-семантик тараққиётини асослаш; уларнинг стилистик, лингвопрагматик, психоллингвистик ва лингвокультурологик хусусиятларини аниқлаш; ўзлашма қатламга мансуб сўзларнинг нутқий мулоқот жараёнидаги аҳамиятини очиб бериш кабилар шулар жумласидан.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон тилшунослигида ўзлашмалар мавзусига оид адабиётлар кўлами ниҳоятда кенг. Хусусан, рус тилшунослигида арабизмлар масаласи Г.Ш.Шарбатов, В.Э.Шагаль, В.М.Белкин ва А.Г.Белова (кенг қамровда); германиялик Вернер Бец, Гельмут Гнойс (1927), Джоаким Грцега (1971), британиялик Генри Хитчингз, Дональд Винфорд, австралиялик Г.Цукерман, америкалик Леонард Блумфилд (1887 – 1949), Эйнар Хауген (1906 – 1994), Уриель Вайнрайх (1926 – 1964) каби олимлар томонидан ўрганилган. Кейинги авлод тилшуносларидан Девид Дакворс, Элс Оксар, Гарлавд Кенон Хамптон, Энтони Стенфорд, Питер Коч, Джон Моррей, Терренс Кофмен, Сара Томезонлар тадқиқотларида арабий ўзлашмалар масаласининг турли қирралари тадқиқ қилинмоқда¹. Огаҳий асарлари ҳақида ўз вақтида рус олимларидан

¹Betz, Werner (1949): Deutsch und Lateinisch. Die Lehnbildungen der althochdeutschen Benediktinerregel. Bonn: Bouvier; Betz, Werner (1959): “Lehnwörter und Lehnprägungen im Vor- und Frühdeutschen”. In: Maurer, Friedrich / Stroh, Friedrich (eds.): Deutsche Wortgeschichte. 2nd ed. Berlin: Schmidt, vol. 1, 127-147; Gneuss, Helmut (1955): Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altenglischen. Berlin: Schmidt; Haugen, Einar (1950): “The analysis of linguistic borrowing”. Language 26, 210-231. Haugen, Einar (1956): “Review of Gneuss 1955”. Language 32, 761-766; Weinreich, Uriel (1953 and 1963); Languages in contact: findings and problems. The Hague: Mouton; Duckworth, David (1977): “Zur terminologischen und systematischen Grundlage der Forschung auf dem Gebiet der

А.Д.Калмиков “Фирдавс ул-икбол”дан таржималар чоп этган. Б.В.Лунин Хоразм тарихи ва манбашунослиги ҳақида айрим қайдларни келтирилган¹. А.Л.Кунн эса Хоразм қўлёмалари ҳақида дастлабки маълумотни берган².

Ўзбек тилида арабий ва форсий ўзлашмалар масаласи тилшунослигимиздаги қатор ишларда монографик ҳамда бошқа мавзуларга боғлиқ тарзда ўрганилган. Бу йўналишдаги биринчи монографик иш Ф.Абдуллаев, М.А.Мугимовлар қаламига мансубдир³. А.Рустамов томонидан ёқланган докторлик диссертацияси⁴ ҳамда олимнинг Ғ.Абдурахмонов билан ҳаммуаллифликдаги ишида⁵ арабий ва форсий ўзлашмаларнинг семантик табиати, тузилиши, маъно тараққиётидаги силжишлар ҳақида қимматли далиллар ўрин олган. Ўзбек олимлари томонидан яратилган қатор дарслик ва ўқув қўлланмалари, монографияларда ҳам тилимиздаги ўзлашмалар, хусусан, арабизмлар ҳақида муҳим илмий маълумотлар ўрин олган⁶. Эски ўзбек

---

englisch-deutschen Interferenz: Kritische Übersicht und neuer Vorschlag”. In: Kolb, Herbert / Lauffer, Hartmut (eds.) (1977): Sprachliche Interferenz: Festschrift für Werner Betz zum 65. Geburtstag. Tübingen: Niemeyer, p. 36-56; Oksaar, Els (1996): “The history of contact linguistics as a discipline”. In: Goebel, Hans et al. (eds.): Kontaktlinguistik/contact linguistics/linguistique de contact: ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung/an international handbook of contemporary research/manuel international des recherches contemporaines. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1-12; Cannon, Garland (1999): “Problems in studying loans”. Proceedings of the annual meeting of the Berkeley Linguistics Society 25, 326-336; Cannon, Garland Hampton. (1987). Historical change and English word-formation: Recent vocabulary. New York: P. Lang.; Stanforth, Anthony W. (2002): “Effects of language contact on the vocabulary: an overview”. In: Cruse, D. Alan et al. (eds.) (2002): Lexikologie: ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen/Lexicology: an international handbook on the nature and structure of words and vocabularies. Berlin/ New York: Walter de Gruyter, p. 805-813; Koch, Peter (2002): “Lexical Typology from a Cognitive and Linguistic Point of View”. In: Cruse, D. Alan et al. (eds.): Lexicology: An International on the Nature and Structure of Words and Vocabularies/Lexikologie: Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1142-1178; Zuckermann, Ghil'ad (2003), “Language Contact and Lexical Enrichment in Israeli Hebrew”. Houndmills: Palgrave Macmillan; Zuckermann. Ghil'ad, “Phono-Semantische Abgleichung”, Seiten 223-267 von Stefan Langer and Daniel Schnorbusch (eds) (2005), Semantik im Lexikon, Gunter Narr, Tübingen; Palgrave Macmillan, Houndmills; Grzega. Joachim (2003): “Borrowing as a Word-Finding Process in Cognitive Historical Onomasiology”. Onomasiology Online 4, 22-42.; Grzega, Joachim (2004): Bezeichnungswandel: Wie, Warum, Wozu Heidelberg: Winter; Hitchings. Henry (2008): The Secret Life of Words. London: John Murray; Sarah Thomason and Terrence Kaufman, Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics (University of California Press 1988); Sarah Thomason, Language Contact - An Introduction (Edinburgh University Press 2001); Donald Winford, An Introduction to Contact linguistics (Blackwell 2002) ISBN 0-631-21251. Мавзуга оид бошқа адабиётлар билан яна ушбу сайт орқали ҳам танишиш мумкин: [http://en.wikipedia.org/wiki/List of lexicographers](http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_lexicographers); [http://en.wikipedia.org/wiki/Category: American linguists](http://en.wikipedia.org/wiki/Category:American_linguists).

¹Бартольд В.В. Сочинения. IX том. М., 1977. –С. 444; Лунин Б.В. Прошлое и настоящее Хорезма в науке// История Хорезма. Ташкент, 1976. С. 6-8; Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Муратов С.Н. Описание Тюркских рукописей института народов Азии. М., 1965; Дмитриева Л.В. Каталог тюркских рукописей. – М., 2002.

²Кунн А. Заметки о Хивинском ханстве // Туркистанские ведомости, 1873. № 40. –С.158.

³Абдуллаев Ф.А. Арабизмы в узбекском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1945. –С. 143.; Мугимов А.М. Иранские лексические элементы в узбекской художественной прозе. – Ташкент, 1948.

⁴Рустамов А. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои. Авт. дисс. ... докт. филол.н. – Ташкент: 1966; Бафоев Р. Лексика произведений Алишера Навои (лексико-семантические, статистические и тематические исследования). Авт. дисс. ... докт. филол.н. – Ташкент: 1989; Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: 1983; Эшонкулов Б.Х. Ҳозирги ўзбек адабий тилида арабий лугавий ўзлашмаларнинг парадигмик ассимиляция муносабати. Филол. фан. док. дис... автореф. – Тошкент, 1996. –Б. 21.

⁵Абдурахмонов Ғ. Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1984.

⁶Бегматов Э. Ўзбек тили тарихий лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981; Бегматов Э.А. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик катламлари. – Тошкент: Фан, 1985; Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараққиёт босқичлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996; Абдурахмонов Ғ. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999; Дадабоев Х., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Тошкент: Фан, 2007. –Б. 156.; Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. –

тилида арабий ва форсий ўзлашмалар, асосан, Алишер Навоий асарлари тили тадқиқи асносида ўрганилган. Бу борада Б.Бафоев¹, А.Нишонов², З.Ҳамидов³, А.Каримов⁴, И.Носиров⁵, М.Тожибоеваларнинг⁶ ишлари диққатга моликдир. Д.Ҳасанова томонидан арабча луғавий ўзлашмаларнинг ўзбек тили номинатив ва дериватив тизимидаги ўрни монографик жиҳатдан тадқиқ қилинган⁷. Даствлабки тажрибалардан бири сифатида бўлса ҳам, ўзбек тилидаги арабча ва форсча сўзлар луғати тузилди⁸. Тилшунослигимизда лексика доирасида бажарилган жуда катта кўламли ишларнинг аксаридида ўзлашма сўзлар масаласига алоҳида бандлар ажратилган. Г.Казакбаева ўзбек тилидаги арабизмларни амалий ва назарий аспектда тадқиқ қилган⁹. Огаҳий асарлари лексикасига оид даствлабки тадқиқотлардан бири С.Долимовга тегишлидир¹⁰. Огаҳий тарихий асарлари лексикасидидаги араб ва форс тили луғат қатламига оид бирликлар А.Ўразбоев томонидан ўрганилган¹¹. Эски туркий тил ва эски ўзбек тили лексиконидидаги олинма сўзлар ва мавзуга алоқадор бошқа тадқиқотлар В.И.Абаев¹², Ш.Раҳматуллаев¹³, Ҳ.Дадабоев¹⁴, Б.Абдушукуров¹⁵, Н.Маҳмудов¹⁶, З.Дўсимов¹⁷, Р.Йўлдошев¹, М.Тиллаева² ва бошқалар томонидан олиб борилган.

Тошкент: ЎМЭ, 2017. –Б. 384.; Миртожиев М. Ўзбек лексикологияси ва лексикографияси. –Тошкент, 2000; Ҳамидов З. Луғатшунослик тарихи ва қўлёзма луғатлар. – Тошкент: Адолат, 2004. –Б. 36.

¹Бафоев Б. Лексика произведений Алишера Навои: Дис...докт.филол.наук. – Тошкент, 1989.

²Нишонов А.Х. Фонетико-морфологический и лексико-семантический анализ арабизмов в языке Навои: Автореферат дис. ... к-та филол...наук – Ташкент, 1990. –С. 19.

³Ҳамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка «Лисан ат-тайр» Алишера Навои: Дисс...канд.филол.наук. – Ташкент, 1982.

⁴Каримов А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка поэмы «Фархад и Ширин»: Дис...канд.филол.наук. – Ташкент, 1973. Каримов А. Навоийнинг “Фарход ва Ширин” достонининг луғати. Биринчи қисм. – Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2004. –Б. 208.; Иккинчи қисм. – Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2004. –Б. 184.

⁵Насыров И. Лексика «Мажалис ун-нафайс» А.Навои. Авт. дисс. ... канд. филол.н. – Тошкент: 1980;

⁶Тожибоева М. Алишер Навоийнинг “Илк девон”идидаги арабча сўзларнинг лексик-семантик талқини. Филол. фан.ном....дисс. –Т.,2011.

⁷Ҳасанова Д. Арабча луғавий ўзлашмаларнинг ўзбек тили номинатив ва дериватив тизимидаги ўрни. Филол. фан.ном....дисс. – Тошкент, 2011.

⁸Ўзбек тилидаги арабча ва форсча сўзлар луғати. Тузувчилар Салоев Р., Авазметов Ш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

⁹Казакбаева Г.А. Арабизмы в узбекском языке в прикладном и теоретическом аспектах. Автореф. ...канд. филол. наук – М.: 2012. –С. 26.

¹⁰Долимов С. Огаҳий поэзиясида омоним ва синоним сўзлар // Ўқитувчилар газетаси. 1957. – № 51.

¹¹Ўразбоев А. «Риёз уд-давла»да -*бон* компонентли ижтимоий-сиёсий лексикага мансуб сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2009. – №1. – Б.109., Ўразбоев А. Огаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси. – Тошкент: Мухаррир, 2013., Ўразбоев А. Огаҳий тарихий асарларида форсий –мон компоненти // Илм сарчашмалари. Урганч. 2014. №5. – Б. 5-7., Ўразбоев А. Огаҳий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фан. док. (DSc) дис. – Тошкент, 2018. –Б. 208.

¹²Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том II. –Л.: Наука, 1973.

¹³Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. –Тошкент: Университет, 2000. –Б. 600.

¹⁴Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991. –С. 185 (1)., Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке: Автореф. дисс ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1981. –С. 21.

¹⁵Абдушукуров Б. «Қисаси Рабғузий» лексикаси. – Тошкент: Академия, 2008. –Б. 192.

¹⁶Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. - Тошкент: Маънавият, 2013. –Б. 320.

¹⁷Дўсимов З. Огаҳий асарларида хоразмий тили элементлари // Огаҳий олами. – Урганч, 2004. –Б. 25-28.

Қардош туркий халқлар тилшунослигида ўзлашмалар, хусусан, арабча ва форсча олинма сўзлар тадқиқига бағишланган кўламли ишлар бор. Жумладан, қозоқ³, туркман⁴, бошқирд⁵, озарбайжон, татар⁶ тилшуносликларида мавзуга оид монографик тадқиқотларни учратамиз. Муҳими, қардош туркий тилларда араб ва форс тилларидан олинма сўзлар луғати анча мукамал бир шаклда тузилган⁷. Тожик тилшуноси М.Раҳмоний рус ва тожик тилларидаги арабий ўзлашмаларни қиёсий нуқтаи назардан ўрганган⁸. Олима ўз ишида С.А.Алҳазражийнинг “Рус тилида арабизмлар” (1977), М.Х.Халловийнинг “Ҳозирги замон рус тилида араб луғавий бирликлари”, Л.К.Валиуллиннинг “Рус тилида арабизмларнинг шаклланиши” (2003), Ҳусайн Маҳфузнинг “Ал-луғоту-л-арабиёт фи-т-тожикийя” (“Тожик тилида арабий сўзлар”) мавзусидаги ишларига муносабат билдириб ўтади.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган илмий-тадқиқот муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Тадқиқот Хоразм Маъмун академияси илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ амалга оширилаётган “Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар” кўп жилдли силсиласини нашр қилиш лойиҳаси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Огаҳий тарихий асарлари луғат қатламидаги ўзлашмаларнинг мавзуй-семантик гуруҳларини аниқлаш, ўзлашмаларнинг қўлланиш сабаб ва омилларини далиллаш, уларнинг генеалогик таркиби ҳамда лингвопоэтик хусусиятларини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Огаҳий тарихий асарларидаги ўзлашмаларнинг қўлланиш сабабларини аниқлаш;

Огаҳийнинг маълум тарихий асари лексикадаги ўзлашмалар кўламини белгилаш ва уларнинг мавзуй-семантик гуруҳларини ажратиш;

---

¹Ўўлдошев Р. Огаҳий поэзиясида соннинг қўлланилиши // Илм сарчашмалари. – 2004. №4. –Б. 92-96; Огаҳий поэзиясида омонимлар // Мунаввар умр. – Урганч, 2005, –Б. 84-85; Огаҳий поэзиясида антонимлар // Илм сарчашмалари. 2005. №1.–Б. 52-55; Огаҳий поэзиясида спортга алоқадор сўзлар // Илм сарчашмалари. – №4. 2004; Огаҳий поэзиясида “ов” мазмун майдони // Илм сарчашмалари. 2005. №4. –Б. 78-8.

²Тиллаева М. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқи. («Авесто» ономастикасига қиёслаш асосида): Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2006.

³Рустемов Л.З. Арабско-иранские заимствования в казахском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1982. –С. 169.

⁴Джафаров Дж. Персидские слова в современном туркменском языке: Автореф. ...канд. филол. наук. – Ашхабад, 1971. –С. 28.

⁵Бахтиярова А.Н. Арабские заимствования в башкирском языке. Автореф. ...канд. филол. наук. – Уфа, 2009. –Б. 26.

⁶Юсупова А.Ш. Арабо-персидские заимствования в двуязычных словарях татарского языка XIX века: к проблеме языковых контактов. Ученые записки казанского государственного университета. Том 149, кн. 4. Гуманитарные науки 2007. –С. 55 – 63.

⁷Зэйнуллин Ж.Г. Шэрык алынмалары сўзлеге. – Казан: Мэгариф, 1994. –Б. 144.; Федорова Э.Н. Татар халык мөкальләрендә гарәп-фарсы алынмалары. – Казан, 2004. –Б. 249.; Klassik Azərbaycan dilində işləyən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə. I cild. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005. –S. 416.; Klassik Azərbaycan dilində işləyən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə. II cild. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005. –S. 472.

⁸Рахмони М.Р. Лексико-семантическая классификация арабизмов в русском и таджикском языках в сопоставительном плане: Автореф. ...канд. филол. наук. – Душанбе, 2006. –С. 28.

Огаҳий тарихий асарлари луғат фондидаги ўзлашмаларни луғавий қатламларга ажратиш, уларни ўзбек тили тарихий лексикасининг умумий тизими билан қиёслаш;

сўзларнинг ўзаро қариндош бўлмаган, лекин яқин маданий, сиёсий, географик, диний муштарақликка эга бўлган халқлар тилларида бир-бирига ўзлашиш ва сингиш сабаблари, лисоний ва нолисоний омилларини аниқлаш;

сўзларнинг этимологик ва таркибий таҳлилини диахрон ва синхрон аспектлар асосида тадқиқ қилиш, улар тарихан мансуб бўлган тиллардаги ўзига хос ясалиш хусусиятларини очиқ бериш;

Огаҳий тарихий асарлари луғат қатламидаги ўзлашмаларнинг ҳозирги ўзбек адабий тилида маъно кенгайтиши ёки торайиши каби турли лисоний ҳодисаларга учраши, уларда рўй берган фонетик ўзгаришларни аниқлаш;

тарихий асар бадиий-эстетик таъсирини оширишда ўзлашмаларнинг ўрнини очиқ бериш.

Тадқиқотнинг объектини Огаҳий тарихий асарлари луғат қатлами акс этган қўлёзма манбалар, ижодкор тарихий асарларининг мавжуд илмий-танқидий нашрлари ташкил қилади.

Тадқиқотнинг предметини Огаҳий тарихий асарлари лексикасидаги ўзлашмаларнинг ўзига хос хусусиятлари, мавзу кўлами, этимологияси, лингвопоэтикаси ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Мавзуни ёритишда қиёсий-тарихий тилшунослик ҳамда этимологик таҳлил, таснифлаш, синхрон ва диахрон тавсифлаш усуллардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Огаҳий тарихий асарлари луғат қатламидаги ўзлашмаларнинг эски ўзбек адабий тили лексикаси бойишидаги аҳамияти, олинма сўзларнинг умумэроний, арабий, европа тиллари каби луғавий қатламларга мансублиги очиқ берилган;

муаррих тарихий асарларидаги шу давргача ўзлашма деб қаралган нон, гандум, оташ, замон, карвон, бурхон каби кўплаб сўзларнинг субстрат қатламга мансуб эканлиги исботланган;

Огаҳий тарихий асарлари луғат қатламига мансуб ўзлашма сўзларда маъно торайиши, маъно кенгайтиши каби лисоний ҳодисаларнинг лексема семаларидаги айримлари унутилиши ёки айрим семаларнинг пайдо бўлишига монанд юзага келиш сабаблари асосланган;

ижодкор тарихий асарларида учрайдиган болюз, губерлот, закун, имперотур каби айрим олинма сўзларнинг рус тили ва у орқали европа тилларидан ўзлашган сўзлар экани далилланган;

Огаҳий тарихий асарлари луғат фондидаги ўзлашма қатламнинг фарсах, малах, фармондих, бижин каби лексик бирликлари таркиби қайта тикланган ва уларнинг функционал жиҳати ўзбек тили луғат таркибидаги субстрат қатлам муаммоси билан алоқадор эканлиги далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

Огаҳий тарихий асарларидаги ўзлашмалар кўлами, уларнинг мавзуий гуруҳлари, лингвопоэтикаси, генетик ва таркибий таҳлили ўзбек

тилшунослиги, хусусан, тил тарихи учун муҳим илмий-назарий маълумотлар бериши, ўзбек тили тарихи, диалектология, лексикология, ҳозирги ўзбек адабий тили, лингвопоэтика, этнолингвистика каби фанлардан яратиладиган дарслик ва ўқув қўлланмаларнинг мукаммаллашувига хизмат қилиши асосланган;

Огаҳий тарихий асарлари луғат қатламидаги ўзга тилларга оид лексик бирликларнинг таркибий таҳлили амалга оширилган ҳамда уларнинг ўзлашиш омиллари ёритилган;

этногенетик муаммоларни ёритишда, эски ўзбек тили лексикаси шаклланиш ва ривожланиш жараёнини ўрганишда энг ишончли манбалардан бири бўлиб хизмат қилиши далилланган;

ўзбек тилининг этимологик луғатини яратишда асосий манбалардан бири бўлиб хизмат қилиши асосланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончилиги. Таҳлилга тортилган материаллар ўзбек тили табиатидан келиб чиққан ҳолда хулосалар қилиш имконини берганлиги, уларнинг асослилиги, методологик мукамаллиги, шунингдек, қўйилган масалаларнинг аниқлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти шундаки, изланишда Огаҳий тарихий асарларидаги ўзлашмаларнинг ўзига хосликлари, қўлланиш сабаблари, мавзу кўлами, лингвопоэтик хусусиятлари таҳлил қилинган бўлиб, бу жараённинг айрим жиҳатлари тилшуносликнинг энг сўнгги ютуқлари асосида ўрганилган, луғавий бирликларда содир бўладиган ҳодисалар ва уларни юзага келтирувчи омиллар ҳақидаги илмий қарашлар баён этилган.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шундан иборатки, ўзбек тили лексикасининг шаклланиш жараёни, унда ўзлашмаларнинг ўрни субстрат қатлам ва унга хос бирликларнинг лисоний табиати ҳамда ўзига хосликлари ҳақидаги қарашлар лексикология, тил тарихи, диалектология, этнолингвистика, лингвопоэтика каби фанлардан яратиладиган дарслик ва қўлланмаларнинг мукаммаллашувига хизмат қилади, шунингдек, диссертацияда тадқиқ қилинган материаллар ўзбек тили этимологик луғати, ўзбек мумтоз адиблари асарлари луғати, Огаҳий асарлари луғатини яратишда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Огаҳий тарихий асарларидаги ўзлашмаларни ўрганиш асосида:

тадқиқот натижаларидан Огаҳий томонидан форс тилидан ўзбек тилига таржима қилинган “Ахлоқи муҳсинийн” асарини табдил қилиш, нашрга тайёрлаш ва чоп этишда, Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддимат ул-адаб” асарини ўзбек тилидаги изоҳи билан нашр қилишда фойдаланилган (Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасининг 2021 йил 27 сентябрдаги 02/976-сон маълумотномаси). Натижада қадимий қўлёзмалар ҳақидаги тавсифлар мазмуни янада бойиган, китобхонларга рақамли кутубхонадан фойдаланишда қулайлик яратилган, “Ахлоқи муҳсинийн” ва “Муқаддимат ул-адаб” асарлари луғат қисмида келтирилган сўзларнинг изоҳи янада мукаммаллашган;

тадқиқот хулосаларидан Халқаро «Олтин мерос» хайрия жамоат фонди Хоразм вилояти бўлимида сақланаётган қадимги хоразмий, суғдий, “Авесто” ҳамда Хива хонлиги тарихига оид ноёб қўлёзма манбаларнинг нусхаларини ҳозирги ўзбек тилига ўтириш ва улардаги бир қанча сўзларнинг маъносини шарҳлашда, музейлар фондида сақланаётган экспонатларнинг илмий паспортини ёзишда фойдаланилган (Халқаро «Олтин мерос» хайрия фондининг 2021 йил 11 августдаги № 01-15-11/08-21-сон маълумотномаси). Натижада манбалардаги хоразмий, суғдий, авестовий, арабий ва форсий ўзлашмаларнинг генетикаси равшанлашган, хорижлик мутахассис ва сайёҳларнинг Огаҳий тарихий асарлари ноёб қўлёзма манбаларига бўлган қизиқиши ортган;

Огаҳий тарихий асарларидаги ўзлашма қатламнинг ўзига хос хусусиятлари ва этимологиясига оид тадқиқот хулосаларидан Огаҳий уй музейи ҳамда “Ичан-қалъа” музей-қўриқхонасида сақланаётган Огаҳий тарихий ва таржима асарлари ҳамда шеърятига оид ноёб қўлёзма манбаларнинг паспортини ёзиш, меъморий обидалардаги эпиграфик ёзувларнинг маъносини шарҳлаш ва сайёҳларга тушунтиришда амалий фойдаланилган (Маданий мерос департаментининг 2021 йил 23 июлдаги № 01-02-БМ/1314-сонли маълумотномаси). Натижада Огаҳий асарлари ноёб қўлёзмаларини сайёҳларга тушунтириш осонлашди, меъморий обидалардаги эпиграфик ёзувларнинг маъноси ойдинлашди, экспонатлар паспортининг тушунарлилик даражаси ошди, маҳаллий ва хорижий сайёҳларнинг тарихий номлар, ватанимиз тарихи ҳақидаги тасаввурлари бойишига эришилди;

Хоразм Маъмун академиясида Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 20 мартдаги “Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий таваллудининг 210 йиллигини нишонлаш ҳамда Хива шаҳрида Огаҳий ижод мактабини ташкил этиш тўғрисида”ги қарорига мувофиқ амалга оширилаётган “Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар” кўп жилдли силсиласининг 3-, 4-, 5-, 6-жилдларини нашрга тайёрлаш ва чоп этишда фойдаланилган (ЎЗР ФА Хоразм Маъмун академиясининг 2021 йил 16 июлдаги 226/1-21-сонли маълумотномаси). Пировардида ушбу асарлар луғат қисмида келтирилган сўзларнинг этимологик, лексик-семантик изоҳи янада мукаммаллашган, китобхонга тушунарлилик даражаси ошган;

Огаҳий тарихий асарларидаги муаллиф индивидуал услубига хос сўз ясалиш хусусиятларига оид диссертацияда келтирилган назарий ва амалий хулосалардан Ф1-ФА-13229 “Қорақалпоқ тилида функционал сўз ясалиши” фундаментал лойиҳасида фойдаланилган (ЎЗР ФА Қорақалпоғистон бўлимининг 2022 йил 28 февралдаги 68/1-сонли маълумотномаси). Натижада туркий тилларнинг, хусусан, эски ўзбек тили ва қорақалпоқ тилига мансуб сўз ясалишига оид илмий назариялар янада бойиган, диссертациядан олинган мисоллар воситасида аниқлик даражаси ортган;

Огаҳий тарихий асарларидаги ўзлашмаларнинг мавзуй-семантик гуруҳлари, этимологияси ва лингвопоэтикасига оид диссертацияда келтирилган илмий-назарий хулосалардан Хоразм телерадиокомпаниясининг “Тилимизни ўрганамиз”, “Китобхон вақти”, “Ассалом Хоразм”

кўрсатувларини тайёрлашда фойдаланилган (Хоразм телерадиокомпаниясининг 2021 йил 21 октябрдаги 1422-, 1423-, 1424-сонли маълумотномалари). Натижада кўрсатувларнинг илмий-оммабоплиги таъминланган, кўрсатувлар матнининг илмий-манбавий савияси бойиган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 15 та илмий-амалий анжуманда, шу жумладан, 8 та республика 7 та халқаро конференцияда маъруза кўринишида баён этилган ва апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Тадқиқот натижалари бўйича жами 35 та илмий иш чоп этилган, жумладан, 2 та монография, 1 та ўқув-услубий қўлланма, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертацияларининг асосий натижаларини чоп этиш тавсия қилинган илмий нашрларда 17 та (13 та республика ҳамда 4 та хорижий журналларда) диссертация натижалари ўз аксини топган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, тўрт боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, унинг умумий ҳажми 263 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, объект ва предмети тавсифланган, республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг **“Тарихий асар лексикасида ўзлашмалар таркибини белгиловчи омиллар”** деб номланувчи биринчи бобида Огаҳий тарихий асарларида ўзлашмаларнинг қўлланиш сабаблари, ўзлашмаларнинг таркибини белгиловчи омиллар, ўзлашмаларни қўллашда муаллифнинг хос (индивидуал) услуби, ўзаро таъсирга боғлиқ ҳолда қўлланган олинма сўзларнинг хусусиятлари таҳлил қилинган.

Бобнинг биринчи фасли **“Тилнинг умумий луғат фонди”** деб номланади. Ушбу фаслда Огаҳий тарихий асарларида учровчи арабий ўзлашмалар, муарраблар ва форсий ўзлашмалар таркибий жиҳатдан таҳлил қилинган. Огаҳий тарихий асарларида ўзлашмаларнинг қўлланиш омилларини тўла англаш ва тасаввур қилиш учун, назаримизда, ўзлашмаларни типларга ажратиш яхши самара беради. Масалан, арабий ўзлашмалар ҳамда муаррабларнинг катта бир қисмини арабча сон шакллари (кўплик ҳамда унинг турлари, тасния) ташкил қилади. Мана шу тип мисолида Огаҳийнинг ўзлашмаларни қўллаш *сабаб*, *омил* ва *оқибатлари* бир қадар ойдинлашади. Албатта, *оқибат* деганда Огаҳийнинг тарихнавислик маҳорати

маҳсули сифатида бугун кўлимизда бўлган ўзбек мумтоз меросининг мухташам обидалари назарда тутилади.

Огаҳий тарихий асарларида ишлатилган арабий ўзлашмаларнинг бир қисмини тилимизга кўплик шаклида кириб келган ва эски ўзбек тилида кўлланишда бўлган сўзлар ташкил қилади. Бизнингча, уларни ўз қолиплари бўйича таҳлил қилиш¹ эски ўзбек тилидаги синиқ кўплик шаклли сўзларни маълум бир тизимга солиш имконинин беради. Ушбу фаслда Огаҳий тарихий асарлари луғат фондида мавжуд *салотин, хавоқин, уламо, фузало, умаро, шуаро, зурафо, асҳоб, аҳбоб, арбоб, замойир, малойика, кубаро* каби араб тилидан ўзлашган синиқ кўплик шакллари, шунингдек, бугунги кунда кўплик маъноси унутилган *аҳоли, ахлат, анҳор, фуқаро, аҳвол* каби сўзлар, *Аброр, Аҳрор* каби атоқли отлар таҳлил қилинган. Бу жараёнда муаллифнинг хос (индивидуал) услубларидан бири бўлган антонимик жуфтликларнинг бир кутби синиқ кўплик шаклида бўлса, иккинчисини ҳам шу шаклда кўллаш тартиби ёритиб берилган: *афозил – арозил, аъолий – асофил* каби антоним жуфтликлар шулар жумласидандир. Маълумки, араб тилидаги кўплик шакллари икки турга ажратилади: биринчиси “бутун кўплик” *алжамъу-с-солим* ва иккинчи тури “синиқ кўплик” *алжамъу-л-мукассар*. Ҳар икки турга оид Огаҳий тарихий асарлари лексикасида мавжуд бўлган ва синиқ кўпликнинг йигирма олти қолипи асосида ясалган кўпликни англатувчи ўзлашмалар таҳлил қилинган.

Ушбу фаслда, шунингдек, 1) ўзбек тилида ўқилиши ва талаффузига кўра фарқланмайдиган сўзлар: *дард درد, баробар برابر, бахт بخت*; 2) ўзбек тили табиатига уйғунлашса-да, унлилар табиати билан фарқланадиган сўзлар: *огоҳ آگاه, обод آباد, озор آزار*; 3) ўз фонетик қиёфасини ўзгартирган ўзлашмалар: *осимон – осмон, гўноҳ – гуноҳ* каби уч гуруҳга мансуб форсий ўзлашмалар ва уларнинг табиати ўрганилган.

Ясама ўзлашмаларнинг ўзига хос маъно тараққиёти, форсий ўзлашмалар ва уларга кўшилиб янги сўз ясаган *-а, -вор, -ваш* каби ўзлашма ясовчи аффикслар, уларнинг генезиси аниқлаштирилган.

Бобнинг “**Муаллифнинг хос услуби**” деб номланган иккинчи фаслида тарихий асар лексикасида ўзлашмаларни кўллашдаги муаллифнинг хос услуби ёритиб берилган. Огаҳий тарихий асарларида ўзлашмалар миқдори ва кўлланиш доирасига сезиларли таъсир қилган омиллар ичида муаллифнинг хос услуби алоҳида ўринга эга. Адабиётларда Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Абулғози Баҳодирхонлар тарихнавислик услуби ҳақида гап кетганда, албатта, уларнинг қаламларига мансуб тарихий асарлар тили содда, ортиқча дабдабалардан холи экани кўп бор таъкидланади. Албатта, ушбу ижодкорларнинг маҳорати, беқиёс истеъдодлари, тилимиз равнақи йўлидаги хизматларини яна бир карра эътироф этган ҳолда, тарихий асар лексикасини шакллантирувчи, ҳатто, ундаги сўзларнинг генетик мансублик даражаси ва миқдорига қадар таъсир қилувчи омиллардан бири *шахснинг ижтимоий*

¹Абдураҳмонов Ғ. Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1984. –Б. 77. ; Рустамов А. Арабские формы множественного числа в языке «Махбубу-л-кулуб» Алишера Навои // Вопросы тюркологии. – Ташкент. –С. 100-106.

мақоми эканини эътиборга олишимиз керак, яъни Мунис, Огаҳий каби солноманависларда асарларини ўзини ҳам, ўзгани ҳам қониқтирадиган, ҳеч бўлмаса, ўзини қониқтирадиган ва ўзгалар таҳсинига сазовор бўладиган даражада ёзиш масъулияти ва истаги устун турган. Огаҳий ўзигача бўлган тарихнавислик анъаналари, қолаверса, ўз истеъдоди, ижодий қувватидан келиб чиқиб, бугунги авлод ҳам *ўқиганда шавқи ҳавоси ошадиган, беихтиёр маҳлиё бўлиб қоладиган* асарларни маълум бир тизим ва тартиб асосида бунёд этгани аён бўлади. Ўзлашмалардан фойдаланиш, уларни маҳорат билан қўллаш, шу билан бирга уларнинг туркий ифодаларини ҳам назардан қочирмаслик, ҳатто ўзигача кўп йиллардан бери ижодкорлар томонидан қўлланишдан қолиб кетган сўзларни тирилтиришга бўлган ҳаракат, буларнинг ҳамма-ҳаммаси ана шу ўзига хос тизим ва тартиб таркибидадир.

Ушбу фасл икки қисмдан ташкил топган бўлиб, аввалгиси “Асар бадий таъсирини оширишга интилиш” деб номланади. Солномаларда ўзлашмалар миқдори ва қўлланиш кўламига жиддий таъсир қилган омилларидан бири асар бадий таъсирини оширишга интилишдир. Шу жиҳатдан ушбу қисмда ўзлашмалар воситасида насрда иштиқоқ, сажъ, тарсеъ каби бадий санъатларни пайдо қилишдаги Огаҳийнинг хос услуби, аввалги тарихнавислар қўлламаган, Огаҳий даврига келиб унутила бошланган айрим сўзларни муаррих тирилтиргани, бошқа ижодкорлар томонидан қўлланмаган сўз шакллари Огаҳий истеъмолга киритгани ҳақида муҳим фактлар келтирилган ва *дастурайн, мазкурайн, маъмурайн, Фарқадон, Фарқадайн, Хофиқайн, талоқийи фариқайн, талоқийи саффайн, талоқийи тарафайн, зуттуфятайн* каби фақат Огаҳий хос услубига алоқадор сўзларнинг иккилик шакллари таҳлил қилинган.

Иккинчи қисм “Янги сўзлар ижод қилиш” деб номланади. Огаҳий тарихий асарларида муаррих томонидан ижод қилинган бир неча содда ва кўшма сўзлар мавжуд. Ушбу янги ясалмалар ўзлашма сўзлар ва кўшимчалар воситасида муаллифнинг хос (индивидуал) услубига мос тарзда ясалгани, таҳлил қилинган ўзлашмалар ўзбек тилининг луғат бойлигини оширишга хизмат қилгани мазкур қисмда мисоллар асосида исботлаб берилган. Мазкур қисмда Огаҳий томонидан ижод қилинган *қоқумпўш, рисолатдастгоҳ, карамдастгоҳ, нажобатдастгоҳ, бинишдастгоҳ, ихлосдастгоҳ, маҳшардастгоҳ, фаҳоматдастгоҳ, шижоатдастгоҳ, зафардастгоҳ, мувоҳадатдастгоҳ, маъдалатдастгоҳ, жамдастгоҳ* каби янги кўшма сўзлар мисоллар воситасида изоҳланган.

Бобнинг “**Ўзаро таъсир**” деб номланган учинчи фаслида Огаҳий қаламига мансуб асарлар лексикасида араб ва форс тарихнавислари, шоирлари таъсирида ўзлашган сўзлар таҳлил қилинган. Хусусан, Мунис, Огаҳий, Баёний ишлатган сўзларнинг кўпчилигини “Шоҳнома”, “Тулистон”, “Тарихи Байхақий”, “Равзат ус-сафо” каби асарларда учратамиз. Демакки, баъзи сўзларнинг ўзлашишида форс адабиёти ҳам сезиларли таъсир ўтказган. Буларнинг катта кўпчилиги ҳар иккала тил луғавий фонди учун муштарак бирликлар саналади. Бу муштаракликни юзага келтирган муҳим омиллар хронологик томондан олиб қараганда 1) эроний тилларнинг туркий тилларга

таъсири; 2) туркий тилларнинг эроний тилларга таъсири; 3) араб тилининг ҳар иккала тилга таъсирidir.

Огаҳий ўз даврининг энг моҳир таржимони сифатида форс тилида яратилган ўн саккиз асарни таржима қилди. Улар орасида бештаси тарихий асар. Ушбу таржима асарларни ўрганмай туриб, ижодкорнинг меросига баҳо бериш асло мумкин эмас. Шунингдек, Огаҳий ўз она тилида битган асарларини ҳам ўзи таржима қилган жаҳон тарихнавислигининг ноёб намуналари саналмиш солномалар даражасида етук бўлиши учун интилган ва бунинг учун араб, форс ва албатта туркий тилларнинг муштарак луғавий бирликларидан унумли фойдаланган. Улар воситасида ўз асарларининг жимжимадор, оҳангдор ва кўтаринки руҳда бўлишини таминлаган. Ушбу фаслда Огаҳий тарихий асарларида арабий, форсий манбаларнинг таъсири натижасида қўлланган *гурд*, *набард*, *рўзи набард*, *рўзи масоф*, *набардгоҳ* каби ўзлашмаларнинг таҳлили келтирилган. Шунингдек, ушбу бобда илк маротаба Огаҳийнинг таржима асари Ризоқулихон Ҳидоят қаламига мансуб “Равзату-с-сафойи Носирий”дан парча келтирилиб, унинг сўзлиги “Гулшани давлат” ва “Риёзу-д-давлат” билан таққосланган ва ўзаро таъсир даражаси аниқлаштирилган.

Ишнинг иккинчи боби “**Огаҳий тарихий асарларида ўзлашмаларнинг генеалогик тавсифи**” деб номланади. Ушбу бобда Огаҳий тарихий асарларида учрайдиган ўзлашмаларнинг тарихий илдизлари ёритилган. Уларнинг қайси тил луғавий қатламига мансублиги, ўзлашманинг генезиси, маъно тараққиёти, таркибий таҳлили амалга оширилган. Бу жараёнда Огаҳий тарихий асарлари лексикасида учрайдиган ўзлашмаларнинг генезиси, асосан, уч гуруҳ луғавий қатлам: 1) умумэроний қатлам; 2) арабий қатлам; 3) европа тилларига мансуб қатламга мансублиги аниқланган. Шу асосда бобнинг фасллари шакллантирилган.

Бобнинг биринчи фасли “**Умумэроний ўзлашмалар**” деб номланади. Умумэроний қатламга мансуб ўзлашмаларнинг генезиси қадимги форс тили билан боғланади. Қадимги форс тили, айти дамда, қадимги ҳиндий, индоорий, индоевропа, хоразмий, суғд тиллари билан боғлиқ ҳолда шаклланган. Шу сабаб Огаҳий тарихий асарлари луғат фондида мавжуд бўлган тарихий илдизлари саналган тиллар билан боғланадиган айрим ўзлашмалар ушбу қисмда ўрганилди. Мазкур фаслда *ангушт*, *замона*, *отаиш*, *отаишдон*, *гарм* каби умумэроний қатламга мансуб ўзлашмаларнинг генеалогик таҳлили амалга оширилган.

Ушбу фасл икки қисмдан иборат. Аввалги қисм “**Авестизмлар**” деб номланади. Авестизмлар бу генезиси “Авесто” билан боғланадиган ўзлашмалардир. Ишда авестизмларни аниқлашнинг мезонлари ишлаб чиқилган. Ҳар қандай сўз ёки унинг таркибида учрайдиган маълум компонентларни авестизм деб баҳолаш учун у қуйидаги талабларга жавоб бериши керак:

- энг аввало, сўз “Авесто” луғат таркибига мансуб бўлиши;
- бошқа тилларда учрайдиган айти таркибли ёки ушбу ўзакка боғлиқ сўз “Авесто” луғат таркибидаги сўз асосида яратилган бўлиши, аксинча,

“Авесто”да учрайдиган сўз, масалан суғд тилидаги маълум ўзак асосида яратилган бўлса, демак у авестизм бўла олмайди. Суғд тили элементининг “Авесто” тили ривожига қўшган ҳиссаси бўлиб чиқади.

– “Авесто” луғат таркибида учровчи сўз бошқа тилларда фақат сўз таркибидаги маълум компонент сифатидагина учраса. Чунки компонентнинг дастлабки босқичи сўз бўлиб, у турли маъно тараққиёти босқичларини босиб ўтгандан сўнггина компонент сифатида турли тилларда, турли сўзлар таркибида, хилма-хил қўшимча маъноларни ифодалашга хосланади.

Ана шу жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда биз авестизмларни тузилиши жиҳатдан икки гуруҳга бўлиб олдик:

1. Сўзлик ҳолатини сақлаб қолган авестизмлар.

2. Компонент ҳолида турли маъноларни ифодалашга хосланган авестизмлар¹.

Мазкур назарий маълумотлардан сўнг келтирилган мезонлар асосида Огаҳий тарихий асарлари луғат фондида учрайдиган сўзлик ҳолатини сақлаб қолган бир неча авестизмлар генетик нуқтаи назардан ўрганилган.

Карвон. Туя ва бошқа юк ташувчи ҳайвонлар қатори. Гарчи ушбу сўз ўтмишда ва бугун кенг қўлланса-да, Огаҳий тарихий асарларида ушбу сўз у қадар фаол қўлланмаган. Чунончи, *карвон* сўзи “Гулшани давлат”, “Риёзу-д-давла” асарларида умуман учрамайди, “Шоҳиду-л-икбол”да бир ўринда қўлланади. Огаҳийнинг бошқа тарихий асарларида уни ўн-ўн беш ўринда қўлланганини кузатдик. “Шоҳиду-л-икбол”да ўқиймиз: “...жамеъи атроф-у акнофдағи вилоятлардин келатурғон тужжору *корвон*нинг амволу амтиъау акмишаси закотин олмоқға музаккий қилиб, иззату эътибори бошин спехри даввор авжидин ошурди”. (ШИ, 19⁶)

Сўзнинг генезиси “Авесто” ва паҳлавийдаги *kâravân* сўзи билан боғланади. Ушбу сўз тарихан икки қисмдан ташкил топган бўлиб, аввалги қисм *сипоҳ*, *жанг* маъносидаги *кордир*. Ушбу асос “Авесто”да *kâra* ва *kâravaiti* шаклида қўлланиб, *машгулот*, *иш* маъносини ифодалаган. Кейинги даврда паҳлавийда ушбу сўз *kâr*² тарзида қўлланган. Сўзнинг негизи умумэроний *kârûya* – *машгулот* билан боғланади. Санскритда ҳам ушбу сўз *kârûya* шаклида учрайди³. Сўнгги давр санскритдаги *kâra* – *амал* ҳам шу асос билан боғлиқлиги шубҳасиз. Ҳорн ҳам авестовий *kâra*дан мурод *иш*, *амал*, *машгулот* эканлигини таъкидлаган⁴. Литва тилидаги *kâras*⁵ – *жанг*, готдаги *harjis* – *сипоҳ* сўзларини ҳам авестовий *kârûya* билан боғлашимиз мумкин. *кор*нинг жанг, қўшин маъноси кўчма маъно ҳисобланади. Кейинги даврда форс тилида учрайдиган *жанггоҳ* маъносидаги *korzor* айни асосдан пайдо бўлгани ҳақида фикр юритиш мумкин. Ишда ундан ташқари юқоридаги

¹Mahmudov R. O‘zbek tilida avestizmlar. Monografiya. Xiva. Xorazm Ma‘mun akademiyasi nashriyoti, 2020. –B. 11. Mahmudov R. O‘zbek tilida avestizmlar. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. Urganch. 2020. –B. 17.

²Nyuberg H.A. Manual of Pahlavi. Pt2. Glossar. Wiesbaden, 1974. –P. 120.

³شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶. در جلد سوّم. ص. ۱۰۰۸.

⁴Horn P. Grundriss der neupersischen Etymologie. Strassburg, 1893. –P. 831.

⁵Hübschmann H. Persische studien. Strassburg. Verlau vox Karl J. Trübner. 1895. –P. 125.

мезонлар асосида *кўх, фарсанг, лаб, фарёд, нон, малах* каби авестизмларнинг генеалогик таҳлили амалга оширилган.

Иккинчи қисм “**Хоразмий ва суғд тили элементлари**” деб номланади. Мазкур қисмда Огаҳий тарихий асарлари лексикасида учрайдиган генезиси хоразмий ва суғд тили билан боғланадиган ўзлашмалар ўрганилган. Хоразмий ва суғд тили орқали ўзлашган сўзлар жуда қадимдан туркий тилларга фаол ўзлаштирилган. Хусусан, Берунийнинг таъкидича, қадимги туркийлар милодий 1000 йилгача ой номларини хоразмий тилидан ўзлаштирган ҳолда *барс, пичин, юнт* каби номлар билан атаган¹. Огаҳий ҳам маймун йилини “Гулшани давлат”да *бижсин йили* тарзида “*Бижсин* йилининг вақоеъиким...” (ГД, 217^б) тилга олган. Демак, ўз-ўзидан маълум бўладики, эски ўзбек адабий тилида ва айни дамда ҳозирги ўзбек адабий тили лексиконида ҳам хоразмий тилининг элементлари сақланиб қолган. Шу билан биргаликда, хоразмий тили билан ўзаро ўхшаш ҳамда эроний тил гуруҳига мансуб бўлган суғд тили ҳам бу ҳудудларда кенг амалда бўлган. Албатта, хоразмий ва суғд тилидан ўзлашган сўзлар тарихий илдишлари умумэроний қатлам билан боғлиқ. Шу сабабдан уларни умумэроний лексикадан айри ҳолда тадқиқ қилиш тўғри бўлмайди. Шундай ўзлашмалардан бири ганж сўзидир. *Ганж*. Бойлик, хазина, кон. Эски ўзбек тилида ҳам ҳозирги ўзбек тилида ҳам қўлланган. Ҳозирги ўзбек тилида олтин, кумуш; жавоҳир; хазина; кўчма маънода бойлик, мол-мулк, давлат, кадр-қимматли нарса² маъноларини ифодалайди. Огаҳий тарихий асарларида ҳам ушбу сўзни фаол қўлланганини кузатдик. Чунончи, “Риёзу-д-давла”да ўқиймиз: “Агар бу юрушларида сипоҳи гарон ва *ганжи* фаровон ногаҳон ҳожат ва даркор бўлса, ишорати воло етушгач, бетааллул ва беибо равон ва яна қўлдан келган хизмат бўлса, аён қилурмиз”. (РД, 262^б) Шунингдек, *ганж* ўзлашмаси *ганжина, ганжхез, ганжрез* каби сўзларнинг ясашида асос вазифасини ўтаган ва ушбу сўзлар Алишер Навоий асарларида ҳам фаол қўлланган. *Ганж*нинг генетик таҳлилини амалга оширганимизда қуйидаги хулосаларга келдик: ушбу сўз хоразмий тили элементларидан бири бўлиб, у хоразмий тилида *uzd* – *бойлик* шаклида қўлланган. Шунингдек, хоразмий тилида *uzdk*³ [*yazdak*] – *бой, давлатманд* сўзи мавжуд бўлиб, *uzd* ўзаги асосида ҳосил қилинган. Биз бу сўзни суғд тилининг монийлик ва христианликка оид матнларида ҳам *uzn*⁴ [*yazn*] – *хазина, бойлик* шаклида учратамиз⁵. Сўзнинг тарихий илдиши умумэроний *uzd* – *бойлик* асоси билан боғлиқ.

Қайд этилган қисмда, шунингдек, *бахшиш, даҳа, анжуман, гандум* каби ўзлашмалар ўрганилган.

¹Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. T. I. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. T., Fan. 1968. –B. 87-89.

²Ўзбек тилининг изоҳли луғати.. I том. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2006. –Б. 480.

³Henning W.B. The Khwaresmian Language. – Zeki Velidi Togan'a Armagan. Istanbul, 1955 (=Henn. SP II, 485-500). –P. 434.

⁴Gershevitch I.A. Grammar of Manichean Sogdian. Oxf., 1954. –P. 177-178.

⁵Gharib B. Sogdian Dictionary. Sogdian-Persian-English. Tehran, 1995. –P. 182.

Бобнинг иккинчи фасли “**Арабий ўзлашмалар**” деб номланади. Эски ўзбек адабий тили даврига келиб араб ва форс тилидан сўз ўзлаштириш жуда фаоллашди. Туркий халқларнинг ҳар жабҳада араб ва форс тилида сўзлашувчи халқлар билан алоқаси кучайди. Бу ҳол, айниқса, туркий халқларнинг тили ва адабиётида ёрқин из қолдирди. Хусусан, тарихий асарлар тили арабий ҳамда форсий сўзлар ёрдамида мусажжаъ усулида, тантавор руҳда битилиши анъана тусига кирди. XIX асрнинг иккинчи ярмида Огаҳий бу анъанани янада ривожлантирди, уни санъат даражасига олиб чиқди. Шу сабабдан Огаҳий тарихий асарлари тилида арабий ўзлашмалар сони салмоқли даражада эканлигини таъкидлаш жоиз. Огаҳий тарихий асарларидаги арабий ўзлашмаларни таҳлил қилиш жараёнида бир жиҳатга эътибор қаратдик: айрим арабий ўзлашмалар соф арабий сўзлардир, аммо баъзи араб тили орқали кириб келган сўзлар соф арабий сўзлар эмас. Уларнинг эски ўзбек тилига кириб келишида араб тили транзит тил вазифасини ўтаган, холос. Ислом дини ёки араб маданияти таъсирида бу сўзлар араб тили орқали кириб келган ва улар асли бошқа тилнинг элементи ҳисобланади. Шу сабабли биз арабий ўзлашмаларни икки гуруҳга бўлиб таҳлил қилишни маъқул кўрдик: 1) соф арабий ўзлашмалар; 2) муарраблар. Шу асосда мазкур фасл икки қисмга ажратилди.

Аввалги қисм “**Соф арабий ўзлашмалар**” деб номланади. Соф арабий ўзлашмалар генезиси қадимги араб тили билан боғланадиган ўзлашмалардир. Мазкур қисмда Огаҳий тарихий асарларида учрайдиган *адо*, *арз*, *улфат*, *салаф*, *инсон* каби соф арабий ўзлашмалар тарихий илдизлари ойдинлаштирилди.

Иккинчи қисм “**Муарраблар**” деб номланади. Муарраблар араб тили воситасида ўзбек тилига ўзлашган ўзлашмалардир. Ўз-ўзидан, уларнинг генезиси аққад тили, умумэроний қатлам, юнон ёки лотин тили каби қадимий тиллар билан боғланади. Муарраблар икки гуруҳга бўлинади: 1) араб тили қонун-қоидаларига бўйсундирилган муарраблар; 2) араб тили қонун-қоидаларига бўйсундирилмаган муарраблар. Араб тили қонун-қоидаларига бўйсундирилган муарраблар арабий сўз яшаш қолиплари асосида бир неча сўзлар ясалишига асос вазифасини ўтай олган, соф арабий сўзлар каби ўзаги ўзгариш хусусиятини касб этган муарраблардир, улар ўзлашма бўлса-да, арабий сўз каби эркин ўзгаради. Араб тили қонун-қоидаларига бўйсундирилмаган муарраблар бундай хусусиятга эга эмас. Улар қай ҳолда ўзлашган бўлса, шу ҳолда қўлланади, ўзаги ўзгармайди, бу сўз асосида арабий қолипларга солиниб янги сўзлар ясалмаган. Хусусан, ҳикмат, жаннат, тижорат каби муарраблар араб тили қоидаларига бўйсунса, Одам, Исмоил, хаворий, Инжил каби муарраблар араб тили қоидаларига бўйсунмайди. Кўриниб турганидек, араб тили қонун-қоидаларига бўйсундирилмаган муарраблар, асосан, атоқли от сифатида кириб келган ёки пайдо бўлишига атоқли от сабаб бўлган сўзлардир. Ушбу мезонлар асосида ишда *жаннат*, *Одам*, *тобут*, *тижорат*, *ҳандаса*, *жавоҳир*, *ҳикмат* каби муарраблар генеалогик нуқтаи назардан таҳлилга тортилган.

Шунингдек, ушбу фаслда алоҳида “Қуръоний лафзлар” қисми ҳам келтирилган. Қуръоний лафз бу “Қуръони карим” таъсирида ўзбек тилига ўзлашган сўзлардир. Улар генетик нуқтаи назардан соф арабий ёки муарраб бўлиши мумкин. Жаҳон тилшунослигида “Quranism”, рус тилшунослигида “Коранизм” атамаси кенг қўлланади. Биз ушбу гуруҳ сўзларни “Қуръоний лафзлар” деб номлашни маъқул топдик. Ўзлашма қуръоний лафз саналиши учун маълум талабларга – мезонларга жавоб бериши лозим. Энг асосий мезон: *ўзлашма араб тили эмас, “Қуръони карим” орқали кириб келган бўлиши зарур.* “Қуръони карим”да учрайдиган ва ўзбек тили луғат қатламидаги ҳар қандай сўзни ҳам қуръоний лафз дейиш нотўғри. Бугунгача барча тадқиқотчилар, хусусан, рус тадқиқотчилари коранизм ёки Ғарб тадқиқотчилари Quranism деганда “Қуръони карим”да учрайдиган ва маълум тилга кириб борган барча сўзларни тушунганлар ва шунга асосан тадқиқот олиб борганлар. Лекин бу усулда таҳлил қилиш нотўғри хулосаларга олиб келиши мумкин. Сўз қуръоний лафз бўлиши учун айнан “Қуръони карим”да ирода қилинган маънода бирор тилга кириб бориши зарур. Чунончи, “Қуръони карим”да *шиа – гуруҳ, тўда* сўзи учрайди. Лекин бугун ақидавий мазҳаб маъносидаги *шиа* сўзини биз қуръоний лафз дея олмаймиз. Чунки “Қуръони карим” нозил бўлган даврда мусулмонларни *шиа* ва сунний деб фирқага бўлиш, алоҳида мазҳабларга ажратиш бўлмаган. Қуръоний лафзлар мавзу кўлами жуда кенг. Шу сабабдан ишда улар куйидаги мавзуйий-семантик гуруҳларга бўлиб тадқиқ қилинди:

1) *Аллоҳ Таолонинг сифатларини англатувчи қуръоний лафзлар: Раҳмон, Раҳим, Раб, Ҳай, Ғафур, Раззоқ, Ҳаким, Раъуф, Рашид, Расул, Салом, Мусаввир* ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тилида улар Аллоҳнинг тўқсон тўққиз исми дея олдидан *абд* – қул компонентини қўшган ҳолда фарзандларга ном сифатида танланади, яъни антропоним сифатида фаол қўлланади. Ушбу ўринда қуръоний сифатларнинг ўзбек тилида атоқли от сифатида қўлланиши кузатилади.

2) *Муаккил фаришта номларини англатувчи қуръоний лафзлар: Жаброил (Жибрил), Микоил (Мийкол).*

3) *Қуръоний антропонимлар.* “Қуръони карим” таъсирида ўзбек тилига ўзлашган шахс номлари. Ушбу антропонимларнинг деярли барчаси ҳозирги ўзбек адабий тилида кенг истеъмолда. Чунончи, *Иброҳим, Исмоил, Исроил, Илёс, Идрис, Исҳоқ, Довуд, Сулаймон, Закариё, Муҳаммад, Мусо, Имрон, Юсуф, Юнус, Аюб, Яъқуб, Луқмон* каби қуръоний антропонимлар бугун ўзбек халқи орасида энг кўп фарзандга ном сифатида танланаётган исмлардир. *Нух, Лут* каби қуръоний антропонимлар гарчи фарзандга исм сифатида танланмаса-да, нутқимизда алоҳида ҳурмат билан тилга олинадиган антропонимлардир. Пайғамбарлар номларидан ташқари *Марям, Ҳорун, Узайр, Қорун, Озар, Абу Лаҳаб, Ҳорут, Морут* атропонимлари ҳам қуръоний лафзлар сирасига киради.

4) *Қуръоний топонимлар: Макка, Мадина, Масжидил Ҳаром, Масжидил Ақсо, Курсий, Арш, Адн, Ҳавия, Аъроф, Машиқ, Мағриб, Асфаласофилин, Миср, Мадян (Мидия), Рум* ва бошқалар.

5) Қуръоний макон отлари: қаср, сирот, арз, само.

6) Ўлимдан кейинги ҳаёт билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи қуръоний лафзлар: жаннат, фирдавс, қиёмат, охират, жаҳаннам, сирот, Адн, Аъроф, Кавсар, Ҳавия ва бошқалар.

7) Ислом арконларини ифодаловчи қуръоний лафзлар: имон, намоз, закот, ҳаж, (савм ўрнига ўзбек тилида рўза фаол қўлланади).

8) Мавҳум тушунча номларини ифодаловчи қуръоний лафзлар: жин, шайтон, иблис, малоика, малакут, малак, рух, фатҳ, ваъда, аҳд, кунфаякун, фотиҳа, адув (душман), жазо, фазл, мағфират, ҳидоят, нафс, зоҳир, ботил, шифо, ажр каби.

9) Намоз билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи қуръоний лафзлар: киём, рукуъ, сажда, азон, такбир каби.

10) Вақт тушунчасини ифодаловчи қуръоний лафзлар: аввал, соат, аср (аср вақти), фажр (тонг вақти), лайл (кеча), шаҳр (ой), жума, лайлат ул-қадр, алмийсоқ, явм, ийд каби.

11) Осмон жисмлари билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи қуръоний лафзлар: ҳилол, шамс, арз, сирож каби.

12) Аллоҳни улуглаш билан боғлиқ қуръоний лафзлар: машааллоҳ, иншааллоҳ, алҳамдулиллаҳ, субҳаноллоҳ каби.

13) Қуръон одоблари билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи қуръоний лафзлар: хулқ, сабр, шукр, зикр, тақво каби.

14) Қуръон орқали бажаришдан қайтарилган амалларни ифодаловчи қуръоний лафзлар: фаҳш, зино, ҳаром, куфр, ширк, ҳамр каби.

15) Қуръон номлари ва сифатларини ифодаловчи қуръоний лафзлар: қуръон, калом, фуқон, лавҳ, лавҳ ул-маҳфуз, мусҳаф, китоб, асотир, масал, бурҳон, тафсир каби.

16) Илоҳий китоблар номларини англатувчи қуръоний лафзлар: Таврот, Инжил, Забур каби.

17) Қуръонда таърифланган инсоний сифатларни ифодаловчи қуръоний лафзлар: масих, мўъмин, қори, муслим, мискин, ятим, мусофир, мушрик, мунофиқ, каззоб, ғофил, золим каби.

18) Дунё тушунчасини ифодаловчи қуръоний лафзлар: дунё, ҳаёт, олам каби.

19) Ижтимоий-маиший тушунчаларни ифодаловчи қуръоний лафзлар: ёқут, маржон, мажус, дин, мерос, талоқ, шеър, тиловат, инсон, насоро, нусха, мушк, мизож (мижоз), қалам, қуфл (қулф), қурбон, атиқ (осору атиқа), тўфон, сурат, садақа, салавот, силсила (занжир), закот, жизъя, эҳсон, ризк, тижорат, тобут, бўҳтон, барака ва бошқалар.

20) Ижтимоий мақом, мансаб ва унвонни англатувчи қуръоний лафзлар: набий, расул, султон, малик, вазир, фиръавн, абд каби.

21) Ўлчов маъносини англатувчи қуръоний лафзлар: мискол, куб ("Қуръони карим"нинг 4 оятида учрайди: 43-сура 71-оят, 56-сура 18-оят, 76-сура 15-оят, 88-сура, 14-оят), динор (3-сура 75-оят), дирҳам (12-сура 20-оят)

22) *Ҳайвон ва ҳашарот номларини англаувчи қуръоний лафзлар*: анкабут (ўргимчак), фил, салва, жамал (туя), наҳл (асалари), намл (чумоли), ҳисон (от) каби.

23) *Ўсимлик номларини англаувчи қуръоний лафзлар*: сунбул, зайтун, занжабил, хардал каби.

24) *Қабила, ижтимоий гуруҳ номларини англаувчи қуръоний лафзлар*: ханиф, қурайш, миллат, аҳл, ол, бани, ҳизб, ҳаворий каби.

Диссертацияда қуръоний лафзлар ўзбек тилшунослигида илк бор тадқиқ қилинди ҳамда юқоридаги мезон ва мавзуй гуруҳларга асосланган ҳолда *Аллоҳ, Иброҳим, Исмоил, адн, миллат, аҳл* каби қуръоний лафзларнинг генеалогик таҳлили келтирилди.

Бобнинг учинчи фасли **“Европа тилларидан ўзлашган сўзлар”** деб номланади. Ушбу фаслда Огаҳий тарихий асарлари луғат фондида учрайдиган, ўзбек тилида яратилган тарихий-бадий асарларда илк бор қўлланаётган *болюз (полиция), имперотўр (император), закун (закон), губернат (губернатор)* каби рус тили ва у орқали бошқа Европа тилларидан ўзлашган сўзларнинг тарихий илдизлари ёритилган. Уларни қўллаш жараёнидаги Огаҳийнинг ўзига хос изоҳлари ўрганилган.

Тадқиқотнинг учинчи боби **“Огаҳий тарихий асарларидаги ўзлашмалар мавзу кўлами”** деб номланади. Мазкур бобда Огаҳий тарихий асарлари луғат фондида мавжуд ўзлашмалар мавзу кўлами ёритиб берилди. Уларнинг энг фаол истемолда бўлган турларига оид айрим сўзлар генезиси, маъно таракқиёти, таркибий таҳлили ойдинлаштирилди. Боб аввалида муаррих тарихий асарларидаги ўзлашмалар куйидаги мавзуй-семантик гуруҳларга ажратилган:

I. Аллоҳ Таолонинг сифатларини англаувчи ўзлашмалар: қодир, молик, ҳофиз, раззоқ каби;

II. Муаккил фаришта номларини англаувчи ўзлашмалар: Жаброил, Азроил каби;

III. Антропонимларга оид ўзлашмалар: Абдурахмон, Юсуф, Мухаммад каби;

IV. Топонимларга оид ўзлашмалар: Макка, Миср, Ҳирот, Техрон каби;

V. Ибодат билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи ўзлашмалар: сажда, рукуъ, хушуъ, хузуъ каби;

VI. Ислом арконларини ифодаловчи ўзлашмалар: имон, закот, намоз каби;

VII. Фитонимларга оид ўзлашмалар: сунбул, гул, сарв, райҳон, настарин каби;

VIII. Қимматбаҳо тош ва маъданларни англаувчи ўзлашмалар: дурри фалтон, жавоҳир, тилло каби;

IX. Вақт тушунчасини англаувчи ўзлашмалар: авқот, вақт, хангом, замон ва бошқалар. Айни дамда вақт тушунчасини англаувчи сўзларнинг ўзини бир неча ички гуруҳларга ажратилди:

1) вақт тушунчасини умумлаштириб ифодаловчи ўзлашмалар: вақт, авон каби;

2) *аср тушунчаси билан боғлиқ ўзлашмалар*: қарн, аср ва бошқалар;
3) *йил тушунчасини ифодаловчи ўзлашмалар*: сана, сол каби;
4) *фаслларни ифодаловчи ўзлашмалар*: баҳор, зимистон каби;
5) *ойларнинг номи ва ойнанинг турли қисми (боши, охири каби)ни ифодаловчи ўзлашмалар*: муҳаррам, рабиъ ул-аввал, рабиъ ус-соний ёки рабиъ ул-охир, ражаб, ғурра – ойнанинг боши каби;

б) *ҳафта кунларини англатувчи ўзлашмалар*: душанба, чаҳоршанба, жумъа ва бошқалар;

7) *куннинг турли қисмларини ифодаловчи ўзлашмалар*: аср, лайл (нисфул-лайл), чошт, рўз, шаб каби.

X. Космонимларга оид ўзлашмалар: меҳр, моҳ¹, хуршид, шамс, ҳилол каби;

XI. Ўлимдан кейинги ҳаёт билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи ўзлашмалар: жаннат, дўзах, сирот, уқбо каби;

XII. Дунё тушунчаси билан боғлиқ ўзлашмалар: даҳр, дунё, олам каби;

XIII. Ўрин-жойни англатувчи ўзлашма отлар: шаҳар, қаср, бино, истехком каби;

XIV. Мансаб ва унвонни англатувчи ўзлашмалар: шоҳ, вазир, амир, марзбон, кадхудо каби. Ушбу гуруҳ ўзлашмаларни айна дамда қуйидаги мазмуний турларга бўлиб ўрганилди:

1) *Ҳукмдор тушунчасини ифодаловчи ўзлашмалар*: императўр, қайсар, фағфур, фармондеҳ ва бошқалар;

2) *ҳукмдор вориси мазмунини ифодаловчи ўзлашмалар*: валиаҳд, шаҳзода каби;

3) *мамлакат бошқарувида муҳим ўрин тутувчи бошқа мансаб ва унвонларни англатувчи ўзлашмалар*: меҳтар, вазири аъзам, амирул умаро кабилар.

4) *ҳарбий мансаб ва унвонни англатувчи ўзлашмалар*: губернат, сипаҳбуд – сарқарда, маллоҳ – кема капитани, бошқарувчиси каби;

5) *диний мансаб ва унвонларни англатувчи ўзлашмалар*: муфти(й), охунд, шайх ул-ислом кабилар.

XV. Қасбу қор ва уларга оид тушунчаларни ифодаловчи ўзлашмалар. Ушбу гуруҳга мансуб ўзлашмаларни қуйидаги турларга ажратилди:

1) *бинокорликка оид ўзлашмалар*: атаба (остона), хишт (ғишт), девор, иморат каби;

2) *кавушдўзликка оид ўзлашмалар*: наъл, наъллайн ва бошқалар;

3) *сувчиликка оид ўзлашмалар*: мешк (мешик, машк), митҳара (тахорат суви учун чарм идиш) кабилар;

4) *кемачиликка оид ўзлашмалар*: кишти (кема), маллоҳ (кемачи), сафина (кема), заврақ, лангар кабилар; Огаҳий тарихий асарларда *кишти*, *сафина*, *заврақ* каби ўзлашмалар қаторида синоним тарзида туркий *учан* сўзини ҳам

¹Примов А. Ўзбек тили космонимларининг лисоний хусусиятлари: Филол. фанлари номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2009. –Б. 27.

қўллаганлигига алоҳида эътибор қаратиш жоиз: “...кўп киши кўп молу матоъ била учанларга миниб Муҳит баҳридин юруб...” (РД, 354^а)

5) *темирчиликка оид ўзлашмалар*: оҳан, миқроз, пўлод кабилар;

6) *овчиликка оид ўзлашмалар*: шикор, сайд, сайёд, дом кабилар;

7) *созандаликка оид ўзлашмалар*: хунёгар (созанда), даф, чанг, танбур, ғижжак кабилар;

8) *ўйинчиликка оид ўзлашмалар*: чавгон, шашидар, нарди, бозий (ўйинчи) кабилар. Касбу қор билан боғлиқ ўзлашмалар мавзуий-семантик гуруҳларини кенгаштириш имкони бўлса-да, ишнинг ҳажмидан келиб чиққан ҳолда ушбу гуруҳлар билан чекланилди.

XVI. Ҳарбий тушунчаларни ифодаловчи ўзлашмалар. Уларни ҳам ўз навбатида бир неча гуруҳларга ажратиб таҳлил қилишимиз мумкин:

1) *ҳарбий мансабларни ифодаловчи ўзлашмалар*: саркарда, сарбоз, миршаб кабилар;

2) *ҳарбий қисм ва амалиёт номларига оид ўзлашмалар*: сипоҳ, лашкар, навкар кабилар;

3) *қурол-яроғ, аслаҳа номларига оид ўзлашмалар*: жавшан, чорқаб, сипар, дубулға кабилар.

XVII. Дипломатик муносабатларга оид ўзлашмалар: сифорат, таҳниятнома, аройизнома кабилар.

XVIII. Илмий-маърифий тушунчаларга мансуб ўзлашмалар: наът – адабиётга оид ўзлашма, бурж – астрономияга оид ўзлашма, шунингдек, шеърий парчалар жанрини ифодалаш учун *рубойӣ, қитъа, маснавий* каби адабий тушунчаларга мансуб ўзлашмалар ҳам ушбу гуруҳга оиддир.

XIX. Мавҳум тушунчаларни ифодаловчи ўзлашмалар. Ушбу гуруҳга мансуб ўзлашмаларни мазмуний жиҳатдан бир неча турларга ажратилди

1) *маънавий-ахлоқий тушунчаларни ифодаловчи ўзлашмалар*: хулқ, одил, доно, сахий, вали, муваҳҳид кабилар;

2) *мифологик тасаввурларга оид тушунчаларни ифодаловчи ўзлашмалар*: фаришта, дев, пари, пари пайкар кабилар;

3) *ўлимдан кейинги ҳаёт билан боғлиқ тасаввурларга оид тушунчаларни ифодаловчи ўзлашмалар*: жаннат, кавсар, салсабил, сирот кабилар;

4) *ҳис-туйғу билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи ўзлашмалар*: ишқ, муҳаббат, дўст, душман, бахт, иқбол кабилар.

XX. Маиший лексикага оид ўзлашмалар. Ушбу гуруҳ ўзлашмаларни ҳам бир неча ички турларга ажратилди:

1) *кийим-кечакка мансуб ўзлашмалар*: баҳла – чарм қўлқоп, хилоъи, камар, кисват кабилар;

2) *озиқ-овқат ва таом тушунчасини ифодаловчи ўзлашмалар*: шўрбо, маъкулот – таомлар, машрубот - ичимликлар, аклу (таом) шурб (ичимлик) кабилар;

3) *идиш тушунчаси билан боғлиқ ўзлашмалар*: паймона, қадах, жом, сархум, хум кабилар.

3) *маиший манзилларга оид ўзлашмалар*: бозор, хонақоҳ, хобгоҳ кабилар.

4) *ошхона анжомларини англатувчи ўзлашмалар*: парвизан (элак), дег (қозон), коса кабилар.

XXI. *Инсонга хос сифатларни англатувчи ўзлашмалар*: мўъмин, мусофир, етим, қори, мискин, бенаво кабилар.

XXII. *Ижтимоий-сиёсий лексикага мансуб ўзлашмалар*. Ушбу гуруҳ ўзлашмалар бир неча турларга ажратилди:

1) *маъмурий-худудий бўлиниш билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий ўзлашмалар*: аёлат, вилоят, мавзеъ, ноҳия(т) кабилар;

2) *ижтимоий табақаларни ифодаловчи ижтимоий-сиёсий ўзлашмалар*: банда, фуқаро, раоё, амалдор кабилар;

3) *иқтисодий жараён билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий ўзлашмалар*: хирож (деҳқончилик маҳсулотидан солиқ), жузя (ғайридин солиғи), бож (барча маҳсулотдан солиқ), ушр (деҳқончилик маҳсулотидан натура шаклидаги солиқ)¹, закот (молнинг қирқдан бири) кабилар;

4) *сиёсий жараён билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий ўзлашмалар*: байъат (ваъдалашиш), боғий (итоатсиз мусулмон), жулус (тахтга ўтириш) кабилар.

XXIII. *Гидронимларга оид ўзлашмалар*: Мужовир (кўл), дарё, рудхона, баҳр, лужжа, соҳил кабилар.

XXIV. *Зоонимларга оид ўзлашмалар*: бижин, уштур, ғизол, тимсоҳ кабилар.

XXV. *Савдо-молия тизими билан боғлиқ ўзлашмалар*: савдо, савдогар, тожир, тужжор, тижорат, карвон кабилар.

XXVI. *Диний-фиқҳий тушунчаларни ифодаловчи ўзлашмалар*: фақих, мазҳаб, муфтий, фатво кабилар.

XXVII. *Ойконимларга оид ўзлашмалар*: Абу Қабис (айрим ривоятларга кўра Нух (а.с.) дафн этилган тоғ), Нартав (Тус яқинидаги тоғ), Куба (тоғ) (Қизилжар), Албурз кўҳи – Эрондаги Элбурс тоғи, кўҳи Чуғро (Шайх Жалил тоғи). Бу каби ўзлашма тоғ номлари Огаҳий тарихий асарларида кенг қўлланган.

XXVIII. *Инсон тана аъзоларини англатувчи ўзлашмалар*: жисм, жусса, ангушт, устихон кабилар.

Бобнинг биринчи фасли “**Инонч-эътиқодга оид ўзлашмалар**” деб номланади. Мазкур фаслда Огаҳий тарихий асарларида учрайдиган инонч-эътиқодга оид ўзлашмалар қуйидаги гуруҳларга ажратиб таҳлил қилинган:

1) илоҳ номлари. Улар ўз навбатида икки турга а) илоҳ тушунчасини умумлаштириб ифодаловчи номлар; б) илоҳ тушунчасини хусусийлаштириб ифодаловчи номлар каби, ажратиб ўрагилган ҳамда *худо*, *яздон* каби ўзлашмалар таҳлил қилинган;

2) пайғамбарлик тушунчаси билан боғлиқ номлар: *расул*, *пайгамбар*, *набий* каби ўзлашмалар ўрганилган;

3) фаришта тушунчаси билан боғлиқ номлар: *фаришта*, *суруш* каби ўзлашма сўзлар тадқиқ қилинган;

¹Ўразбоев А. Огаҳий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фан. док. (DSc) дис. – Тошкент, 2018. –Б. 66.

4) ибодат билан боғлиқ сўзлар: *намоз, бомдод, фажр, рўза* каби олинма сўзлар таркибий таҳлили амалга оширилган;

5) ўлимдан кейинги ҳаёт билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи сўзлар: *тамуг, фирдавс, дўзах, жаннат* каби ўзлашмалар генетик таҳлил қилинган.

Бобнинг иккинчи фасли “**Антропонимларга оид ўзлашмалар**” деб номланади. Мазкур фаслда Огаҳий тарихий асарлари лексик фондидаги форс, араб, рус тилларидан ўзлашган антропонимлар генеалогик таҳлил қилинган. Уларнинг маъно тараққиёти, тарқалиш ареали, таркибий таҳлили ойдинлаштирилган. Ишда ўзлашма антропонимлар 1) оддий ўзлашма антропонимлар; 2) эпик ном сифатида қўлланган ўзлашма антропонимлар тарзида икки гуруҳга ажратиб ўрганилган. Огаҳий тарихий асарларида антропонимга тарихий фактлар асосида изоҳлар берилган, шу шахс ҳаётига оид маълумотлар келтирилган бўлса, у оддий ўзлашма антропоним дея таҳлил қилинди. Агар ўзлашма антропонимларни ижодкор шеърий парчаларда қўллаб, умрнинг, дунёнинг, подшоҳликнинг ўткинчилигини таъкидлашни мақсад қилган бўлса, улар эпик ном сифатида қўлланган ўзлашма антропонимлар гуруҳига киритилди. Шу мезон асосида *Андрей, Гирей, Николай, Данилевский, Фаридун* каби ўзлашма антропонимлар тадқиқ қилинган.

“**Мутлақ ҳукмдор тушунчасини ифодаловчи ўзлашмалар**” деб номланган бобнинг учинчи фаслида муаррихнинг тарихий асарларида учрайдиган мавзуга оид ўзлашмаларнинг таҳлили амалга оширилган. Мутлақ ҳукмдор тушунчасини ифодаловчи ўзлашмаларнинг Огаҳий тарихий асарларида кўп қўлланишига бир неча омиллар таъсир кўрсатган: 1) қадимдан ўзбек юртидаги хонлар, подшоҳлар араб ва форс мамлакатлари халифа, хон ва султонлари билан кучли ижтимоий-сиёсий алоқалар ўрнатганлиги; 2) араб, форс тиллари билан туркий, хусусан, ўзбек тилининг чуқур алоқаси; 3) араб ва форс тарихнавислигининг таъсири; 4) тарихий асарга шоҳона салобат ва шуқуҳ бериш учун арабий ва форсий сўзларнинг кўп қўлланиши; 5) мусажжаъ усулида битиш анъанаси; 6) сўнгги даврларда рус империяси билан алоқалар ва рус тилининг таъсири каби омиллар шулар жумласидан. Ана шу омиллар таъсирида муаррих таърида кенг қўлланган *император, қайсар, шоҳ, хусрав, султон, хадив (хадев), воли(й), шахриёр, халифа, фармондих* каби ўзлашмалар тарихий илдизлари аниқлаштирилган ва таркибий таҳлили амалга оширилган.

Бобнинг “**Ҳарбий лексикага оид ўзлашмалар**” номли тўртинчи фаслида Огаҳий тарихий асарларида кенг қўлланган ҳарбий тушунчаларни ифодаловчи ўзлашмалар таҳлил қилинган. Эски ўзбек тилидаги ҳарбий лексикани бир неча олимлар ўз ишларида тадқиқ қилганлар. Хусусан, А.Матғозиев¹, А.Иброҳимова², Ҳ.Дадабоев¹, А.Ўразбоев² каби олимларнинг

¹Матғозиев А. Ҳарбий терминлар тарихига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1974. №1. –Б. 16-20.

²Иброҳимова А. “Келурнома” луғатининг лексикасига оид кузатишлар. // Ўзбек тили тарихи масалалари. – Тошкент: Фан, 1977. –Б. 118-119.

тадқиқотлари шулар жумласидан. Ушбу тадқиқотчилар маълум манбадаги ҳарбий лексикани таҳлил қилиб, уларнинг мазмуний гуруҳларини ажратганлар ва уларнинг генетикаси ҳақида тўхталиб ўтганлар. Огаҳий тарихий асарларидаги ҳарбий лексикани мавзу нуқтаи назардан 1) ҳарбий амалиётлар ва қисмлар номлари; 2) ҳарбий мансаб ва рутбаларни ифодаловчи сўзлар; 3) қурол-яроғ ва аслаҳа номлари каби гуруҳларга бўлиб таҳлил қилиш тадқиқотчилар ишларида кўзга ташланади³. Ушбу мавзуй гуруҳлар ва мазкур йўналишда амалга оширилган ишларга таянган ҳолда диссертацияда *разм, лашкар, сипоҳ, сарбоз, синар, набард, кўшиш* каби ўзлашмаларнинг генеалогик таҳлили ўрганилган ва маъно таракқиёти, тарқалиш ареали ойдинлаштирилган.

Ишнинг тўртинчи боби **“Огаҳий тарихий асарларида ўзлашмалар лингвопоэтикаси”** деб номланади. Ушбу бобда Огаҳий тарихий асарларида ўзлашмаларни қўллашдан кўзланган мақсад ва уни юзага чиқаришда танланган ўзлашмаларнинг поэтик актуаллашиши ҳамда бадиий мақсадга хизмат қилдирилиши, тарихий асар лингвопоэтикасидаги ўзлашмаларнинг ўрни ва аҳамияти ўрганилган.

Бобнинг биринчи фасли **“Ўзлашмаларда луғавий шаклдошлик турлари ва уларнинг лингвопоэтикаси”** деб номланади. Огаҳий тарихий асарларида ўзлашмаларнинг шакл ва маъно муносабатига кўра барча турлари мавжуд ва уларнинг барчаси ҳар бир тарихий асар бадииятида муҳим ўрин тутуди. Хусусан, луғавий шаклдош ўзлашмалар ҳам Огаҳий тарихий асарларида айниқса тажнис санъатининг ёрқин намуналарини пайдо қилган. Ишда луғавий шаклдошликни таҳлил қилишда тарихий асарларининг асл матнига асосланган ҳолда етти турга ажратиб ўрганилди ва қуйидаги жадвалда умумлаштирилди:

1-жадвал

Огаҳий тарихий асарларидаги луғавий шаклдошлик турлари

№	Шакл		Лексик маъно	Грамматик маъно	Мисоллар
	Оғзаки	Ёзма			
1.	Бир хил	Бир хил	Ҳар хил	Ҳар хил	Бино – бино بيننا – بينا

¹ Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1981. – С. 21.; Общественно-политический и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI–XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991. – С. 186.; Дадабаев Х. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. – Тошкент: Университет, 2003.; Дадабаев Х. Эски ўзбек тилида ҳарбий терминларнинг қўлланилиши // Ўзбек тили ва адабиёти. 1981. №2. –Б. 31-37.; Эски ўзбек тилида мудоффа қурол-яроғларини ифодаловчи терминлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1983. №6. –Б. 15-18; Кўк турк хоқонлигида ҳарбий қурилиш // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2000. №2. –Б. 29.; Огаҳий тарихий асарларидаги ижтимоий-сиёсий терминлар тизими хусусида // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (Илмий мақолалар тўплами) №3. – Тошкент, 2009. –Б. 21-24.

² Ўразбоев А. Огаҳий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фан. док. (DSc) дис. – Тошкент, 2018.

³ Ўразбоев А. Огаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси. –Т.: Муҳаррир. 2013. –Б. 20.

2.	Бир хил	Бир хил	Ҳар хил	Бир хил	Бурч – бурч برچ – برچ
3.	Бир хил	Бир хил	Бири асосида иккинчиси пайдо бўлган ¹ (ҳар хил)	Ҳар хил	Шиш – шиш شيش – شيش
4.	Бир хил	Ҳар хил	Ҳар хил	Ҳар хил	Ҳур – ҳур حور – حر
5.	Бир хил	Ҳар хил	Ҳар хил	Бир хил	Арз – арз ارض – عرض
6.	Ҳар хил	Бир хил	Ҳар хил	Ҳар хил	Дайди – деди ديدي - ديدى
7.	Ҳар хил	Бир хил	Ҳар хил	Бир хил	Мулк – малак ملك – ملك

Шунингдек, Огаҳийнинг тарихий асарларида учрайдиган омоним ўзлашмаларни генеалогик нуқтаи назардан яна бир неча гуруҳга ажратиш мумкин:

- 1) туркий ва эроний сўзлар ўртасида омонимлик;
- 2) туркий ва арабий сўзлар орасида омонимлик;
- 3) умумэроний ўзлашмалар ўртасида омонимлик;
- 4) арабий ўзлашмаларо омонимлик.

Шаклдош ўзлашмаларнинг генеалогик жиҳатидан тўрт тури ҳамда ифода ва маъно жиҳатидан етти турига оид мезонларга асосланган ҳолда Огаҳий тарихий асарлари лексиконидаги *арз*, *ҳур*, *гириҳ*, *бурж*, *шайх*, *адо* каби омоним жуфтликлар таҳлилга тортилди ва уларнинг асар бадииятида тутган ўрни ва аҳамияти очиб берилган.

Бобнинг иккинчи фасли “**Маънодош ўзлашмалар лингвопозитикаси**” деб номланади. Тилнинг ифода имкониятларини кўрсатиб берувчи муҳим воситалардан бири бу синонимия ҳодисасидир. Огаҳий моҳир тилшунос сифатида буни жуда яхши англаган ва ўз солномаларида маънодошликнинг барча имкониятларидан фойдаланган. Огаҳий маънош ўзлашмаларни қўллашдан маълум бадий мақсадларни кўзлаган: 1) сўз такрорининг олдини олиш; 2) бадий санъатларни юзага келтириш; 3) асарга кўтаринки руҳ бахш

¹Ушбу турни М.Рустамий лексик маънолари бир хил, грамматик маънолари ҳар хил деб таҳлил қилган. Унга мисол тарзда *қўш-қўш*, *шиш-шиш*, *тот-тот*, *қари-қари* омоним жуфтликларини келтирган. Қаранг: Рустамий М. Луғавий шаклдошлик ва унинг турларига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1994. - №1-2. –Б. 31. Лекин омонимликнинг асосий шarti лексик маъноларнинг турлича бўлишидир. Айни дамда ушбу сўзларнинг лексик маънолари бир хил эмас, бириси предмет, иккинчиси ҳаракат ёки бири белги, иккинчиси ҳаракат. Шу сабабдан биз бу ҳолатда уларни бири асосида иккинчиси пайдо бўлган омонимлар дея изоҳлашни маъқул кўрдик.

этиш; 4) субъектив муносабатни ифодалаш кабилар шулар жумласидан. Ишда синоним ўзлашмаларнинг бутун синонимик қаторини мукамал таҳлил қилиш йўлидан борилди ва вақт тушунчасини ифодаловчи синонимик қатордан *вақт, авқот, фурсат, замон, маҳал, ҳангом, айём, маврид, авон, давр, даврон, даҳр, сана* каби ўзлашмалар таҳлил қилинди, уларнинг мауррих тарихий асарлари бадииятида тутган мақоми ва бажарадиган вазифалари ўрганилди.

Бобнинг “**Зид маъноли ўзлашмалар лингвопоэтикаси**” деб номланувчи учинчи фаслида Огаҳий тарихий асарлари лингвопоэтикасида алоҳида ўринга эга бўлган антоним ўзлашмалар ўрганилган. Муаррихнинг ҳар бир асарида қарама-қаршиликлар асарнинг эстетик таъсир кувватини оширувчи асосий воситалардан бири эканлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Ҳар бир тарихий асарнинг ҳамд, наът, манқаб, қасида қисмларида, ҳатто баён қисмида ҳам зид маъноли сўзлар занжирини учратамиз. Ишда ўзлашма антонимларни белгилашнинг мезонлари ишлаб чиқилди:

1) энг аввало, улар бир-бирига зид маъноли бўлиши зарур: *иззат* ва *зиллат* каби;

2) антоним жуфтликлар бир туркум доирасида бўлиши лозим: *оташ* ва *об* каби (исм-исм);

3) бир туркум доирасида ички гуруҳларга бўлиниш бўлса, антоним жуфтликлар бир хил ички гуруҳга мансуб бўлиши даркор: *абяз* ва *асвад* каби – иккаласи ҳам орттирма даражадаги ранг-тус сифатлари (оппоқ – қоп-қора маъносида),

4) зид маъноли ўзлашма фақат ўзига уядош бўлган сўз билан (мавзуий гуруҳи бир бўлиши зарур) антонимлик ҳосил қила олади: диний тушунчалар: *Раҳмон* ва *шайтон*, *сафид* ва *сиёҳ* каби – ҳар иккиси ҳам оддий даражадаги ранг-тус сифатлари

5) ўзаро зид маъноли бўлган икки уяга мансуб ўзлашмалар антоним бўла олмайди, масалан *риққат* – *нозиклик, юмишқлик (ҳилм)* (от) ва *бераҳм* (сифат) маънолари бир-бирига қарама-қарши бўлса-да, антонимлик ҳосил қила олмайди.

б) арабий ўзлашмалар антоним бўлиши учун бир жинсда бўлиши зарур. Масалан, *салтанат* ва *масканат* антоним жуфтликдир. Чунки ҳар икки ўзлашма **مَفْعَلَةٌ** қолипида, музаккар жинсда ва ҳаракатлар бир хил, ҳаракатларнинг бир хиллиги мавжуд бўлган зидликлар ижодкорлар томонидан махсус танланади. Чунки улар оҳангдошлиги асосида мусажжаънинг ёрқин намуналарини юзага келтириш ижодкорнинг топқирлиги, нуктасанжлигидан далолат беради. Арабий ўзлашмалар антонимиясида жинс масаласига алоҳида эътибор бериш зарур. Масалан, *абяз* билан *савдо* антоним жуфтлик ҳосил қилиши имконсиз, чунки *абяз* музаккар жинсда *савдо* муаннас жинсда. Шу сабабдан *абяз* – *асвад* ва *байзо* – *савдо* ўзаро антоним бўла олади. Қолаверса, *абяз* ва *асвад* **افْعَل** – қолипида, ушбу қолип музаккар жинсдаги қиёсий ва орттирма даражаларни ҳосил қилади, *байзо* ва *савдо* **فُعَلًا** – қолипида, ушбу қолип муаннас жинсдаги қиёсий ва орттирма даражаларни ҳосил қилади.

7) ўзлашма антонимлар жутфлигидаги сўзлар фақат бир маъноси билан антонимияга киришади: масалан, *байзонинг* иккинчи маъноси *тухум*, *савдонинг* иккинчи маъноси *тижорат* ва улар ушбу маънолар билан ўзаро зид бўла олмайди.

Ушбу мезонларнинг деярли барчасини форс ва ўзбек тилидаги антонимия учун ҳам татбиқ қилиш мумкин. Шунингдек, ўзлашмалар антонимиясини икки турга бўлиш мумкин:

1) ўзлашма сўзлар ўртасидаги антонимия: буларга *арз – само*, *дев – пари*, *мазаллат – рифъат* каби антонимларни мисол тариқасида келтириш мумкин;

2) ўз ва ўзлашма сўзлар ўртасидаги антонимия: буларга *сув – оташ*, *ер – осмон* каби зидликларни мисол қилиш мумкин.

Ушбу мезонлар асосида Огаҳий тарихий асарлари лексикасидаги *салтанат-масканат*, *илм-жаҳл*, *дев-пари* каби ўзлашма антоним жуфтликлар таҳлил қилинди.

Бобнинг “**Уядош ўзлашмалар лингвопоэтикаси**” деб номланган тўртинчи фаслида муаррихнинг тарихий асарлари бадииятида уядош ўзлашмаларнинг қиймати таҳлил қилинган. Энг аввало, уядош ўзлашмалар билан синоним ўзлашмаларни фарқлаш мезонлари ишлаб чиқилган. Шунингдек, тадқиқотда Огаҳий ўз тарихий асарларида уядош ўзлашмаларни қўллашдан кўзлаган мақсадлари ёритиб берилди: 1) энг аввало, уядош сўзлардан тарихий асар матнида таносуб санъатини юзага келтириш мақсадида фойдаланилган; 2) тасвирнинг бадиий таъсир даражасини юқори поғонага кўтариш мақсад қилинган; 3) уядош ўзлашмаларнинг зид маънолилиги асосида тазод санъатини юзага келтириш мақсад қилинган; 4) уядош ўзлашмалардан ҳиссийлик (эмоционаллик: кўтаринкилик, шоҳона шукуҳ, ва бошқа муаррихнинг турли субъектив ҳиссийлари)ни ошириш мақсадида фойдаланилган; 5) уядош ўзлашмалардан мусажжаъни юзага келтириш мақсад қилинган; 6) уядош ўзлашмалар сўз такрори (тафтология)нинг олдини олган;

Уядош ўзлашмаларнинг Огаҳий тарихий асарларида қўлланиш сабаблари орасида юқоридагилардан бошқалари бўлиши ҳам мумкин, хусусан, диний-эътиқодий отенка бериш, салафлар ижодий анъанасини давом эттириш, ижодий таъсир натижалари ва бошқалар. Айни дамда, бир жумлада уядош ўзлашмалар қўлланишида бирданига бир неча мақсадлар кўзланган ёки юқоридаги омилларнинг барчаси бирданига уядош ўзлашмалар қўлланишига сабабчи бўлган бўлиши ҳам мумкин. Ишда маълум мезонлар ва уядош сўзларни қўллашдан ижодкорнинг мақсадларидан келиб чиқиб, муаррихнинг тарихий асарларидан парча келтирилди ва улардаги уядош ўзлашмаларнинг асар бадииятида тутган ўрни ёритилди.

Бобнинг бешинчи фасли “**Ўзлашмаларнинг тарихий асар поэтикасидаги ўрни**” деб номланади. Ушбу бобда Огаҳий тарихий асарларида ўзлашмаларнинг ўрни ва аҳамияти бадиий санъатлар мисолида таҳлил қилинган. Огаҳий тарихий асарларида ўзлашмалар бир неча муҳим вазифаларни бажаради: 1) ўзлашмалар тарихий асар матнида сўз такрорланишининг олдини олади; 2) ижодкорнинг ифода имкониятларини

кенгайтиради; 3) бадий санъатларни юзага келтиришда асосий вазифаларни бажаради; 4) тарихий асар тилида шоҳона шукуҳ, кўтаринкиликни юзага келтиришга хизмат қилади; 5) тарихий асар ёзиш анъаналарига риоя этилишини таъминлайди; 6) ижодкорнинг таърифланаётган шахс ёки воқеликка субъектив муносабатини намоён этади. Демак, ўзлашмаларнинг тарихий асар бадииятидаги муҳим вазифаларидан бири бу бадий санъатларни юзага келтириш. Ушбу фаслда Огаҳийнинг ўзлашмалардан *сажъни* (сажъи мутавозий, сажъи мутарраф, сажъи мутавозин), *ийҳомни* (таврияйи мужаррад, таврияйи мувашшах), *иштиқоқни* юзага келтиришдаги маҳорати очиб берилган.

Юқоридаги кузатишлар, мулоҳаза ва таҳлиллар умумлаштирилиб, диссертацияда тегишли хулосалар баён этилган.

ХУЛОСА

1. Қадимги туркий тил даврида туркий халқларнинг кўплаб мамлакат ва халқлар билан иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, илм-фан, маданият, ҳарбий ва бошқа соҳаларда алоқалар олиб бориши натижасида форс, хитой, суғд, хоразмий, бактрий каби бир қанча тиллардан сўз ўзлаштириш кучайиб борди. Эски туркий тил ва эски ўзбек адабий тили даврига келиб араб ва форс тилларидан туркий тилларга кўплаб ўзлашмалар кириб келди. Бунга Марказий Осиё бир қанча вақт Араб халифалиги таъсири остида қолгани, ислом дини ва араб маданиятининг кириб келиши натижасида араб тили илм-фан тили даражасига кўтарилиши; форс тилида давлат ишлари юритилиши ҳамда бадий асарлар яратилиши асосий омиллар сифатида таъсир қилди.

2. Эски ўзбек тилининг сўнгги даврларида яратилган бўлса-да, Огаҳий тарихий асарларида ҳам арабий ўзлашмалар кўлами жуда кенгдир. Шунингдек, Огаҳий тарихий асарларида рус тили ва у орқали бошқа европа тилларидан ўзлашган бир қанча ўзлашмалар мавжуд. Огаҳий даврига келиб рус тили ва у орқали бошқа европа тилларидан ўзлашган сўзларнинг кўпайишига асосий сабаб: бу даврга келиб Русия билан алоқаларнинг кучайиши, Рус империясининг Ўрта Осиёга юришининг дастлабки босқичида амалга оширган экспедициялари натижасида кўпгина русларнинг ўлкага кириб келишидир.

3. Огаҳий тарихий асарлари луғат қатламида ўзлашмаларнинг кенг истифода этилишига бир неча омиллар сабаб бўлган. Улардан бири тилнинг умумий луғат фондида маълум тушунчани ифодалаш учун махсус ифоданинг мавжуд эмаслигидир. Бу ҳолат кўпинча янги кириб келган тушунчалар билан боғлиқ тарзда намоён бўлади. Огаҳий тарихий асарларида ўзлашмалар муаллифнинг хос (индивидуал) услуби билан боғлиқ ҳолда ҳам кенг қўлланган. Бунда муаррихнинг субъектив муносабат ифодалаш усули, тарихий воқелик ва шахсларни таърифлаш тарзи, тарихий асарнинг эстетик таъсирини ошириш мақсади каби омиллар арабий ва форсий ўзлашмалар кенг қўлланишига сабаб бўлган. Огаҳийнинг маълум тархий асари

лексиконида ўзлашмалар тарихий асар ёзиш анъанасига боғлиқ ҳолда: ҳамд, наът, манқаб, қасида каби анъанавий қисмларда ҳам кенг қўлланган.

4. Огаҳий тарихий асарларидаги ўзлашмаларни генетик нуқтаи назардан умумэроний қатлам, арабий қатлам ва европа тилларидан ўзлашган қатлам каби гуруҳларга ажратган ҳолда тадқиқ қилиш ўзлашманинг генаологик таҳлилини аниқ ва тизимли равишда амалга оширишга ёрдам беради.

5. Генетик нуқтаи назардан умумэроний қатламга оид ўзлашмаларни хоразмий, суғдий, авестовий, форсий каби луғавий қатлам биликларига ажратиш мумкин. Мазкур тиллардан ўзлашган сўзлар тарихан қадимги форс, санскрит, индоорий тиллари билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган.

6. Огаҳий тарихий асарларидаги арабий ўзлашмаларни соф арабий ўзлашмалар ва муаррабларга ажратиш мумкин. Соф арабий ўзлашмалар тарихий илдизи қадимги араб тили билан боғланадиган сўзлардир. Муарраблар эса араб тили орқали туркий тилларга кириб келган ўзлашмалардир. Уларнинг генезиси умумэроний тиллар, аккад тили, юнон тили каби қадимий тилларга боғланади.

7. Огаҳий тарихий асарлари луғатида ўзбек тилига “Қуръони карим” орқали ўзлашган сўзлар ҳам мавжуд бўлиб, улар соф арабий ёки муарраб бўлиши мумкин. Улар жаҳон тилшунослигида “*Quranism*” ёки “*Коранизм*” атамаси билан номланади. Ишда ушбу гуруҳ ўзлашмалар мавзуй-семантик гуруҳларга ажратилди ва тарихий илдизлари ўрганилди ҳамда улар “*Қуръоний лафзлар*” деб номланди.

8. “Қуръони карим”да қўлланган ва у орқали ўзбек тилига ўзлашган ҳар қандай сўзлар ҳам қуръоний лафзлар сирасига кирмайди. Бунинг учун ўзлашма маълум мезонларга мос бўлиши зарур. Улар орасида энг муҳим талаб – ўзлашма “Қуръон”да ирода қилинган маънода ўзбек тилида қўлланиши зарур.

9. Огаҳий тарихий асарларида қўлланган ўзлашмалар мавзу нуқтаи назаридан жуда кенгдир. Ўзлашмаларни мавзуй-семантик гуруҳларга ажратиб таҳлил ва тадқиқ қилиш уларнинг қайси соҳада салмоғи қай даражада эканлигини аниқлаш имконини беради.

10. Огаҳий тарихий асарларида антропонимлар, ҳарбий атамалар, мансаб ва унвонга оид ўзлашмалар каби айрим мавзуй гуруҳларда анъанавий арабий ва форсий ўзлашмалардан ташқари рус тили ва у орқали европа тилларидан ўзлашган сўзлар ҳам учрайди.

11. Рус тили ва у орқали бошқа европа тилларидан ўзлашган айрим сўзларни Огаҳий илк бор эски ўзбек тилидаги асарда қўлагани, бу сўзлар ўқувчисига номаълум бўлгани учун уларга аниқ ва қисқа изоҳлар берган. Бу муаррих асарларини лингвистик қимматини янада оширган.

12. Огаҳий ўз тарихий асарларида ўзлашмалардан маълум лингвопоэтик мақсадларни ифодалаш учун унумли фойдаланган. Бадиий санъатларни юзага келтириш, кўтаринки руҳни таъминлаш, оҳангдошлик, вазндошликни пайдо қилиш, сўз такрорининг олдини олиш, субъектив муносабатни ифодалаш, тасвирнинг эстетик таъсирини ошириш шулар жумласидан.

13. Огаҳий тарихий асарлари луғат қатламидаги ўзлашмалар баъзан бир лингвопоэтик мақсадни юзага чиқариш учун қўлланса, баъзан бир неча мақсадларга бўйсундирилган.

14. Огаҳий тарихий асарларидаги луғавий шаклдошликни тадқиқ қилишда асарнинг асл матни (қўлёзма)дан фойдаланиш зарур. Бунда ўзлашмалар доирасидаги шаклдошликни ифода ва маъно жиҳатдан етти гуруҳга, генеалогик жиҳатдан: туркий ва эроний сўзлар ўртасида омонимлик; туркий ва арабий сўзлар орасида омонимлик; умумэроний ўзлашмалар ўртасида омонимлик; арабий ўзлашмалараро омонимлик каби турларга ажратган ҳолда таҳлил қилиш мумкин.

15. Огаҳий тарихий асарларидаги ўзлашмаларнинг лингвопоэтик хусусиятларини шакл ва маъно муносабатига кўра омоним, синоним, антоним, уядош ўзлашмалар каби гуруҳларга ажратиб таҳлил қилиш ижобий самара беради. Бунда ўзлашмалар қўлланишидан кўзланган асосий мақсадларни аниқлаш имкони ошади.

16. Араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзларнинг катта қисми солномалар бадииятини таъминлашга хизмат қилган. Улардаги сажъ, тажнис, тақрир, тавзеъ, иштиқоқ, ийҳом каби бадиий санъатларнинг аксари ўзлашмалар, хусусан, арабий ва эроний ўзлашмалар ҳисобига тўғри келади.

17. Огаҳий ўзлашма сўзлар ҳисобига тилимизни ниҳоятда катта миқдордаги янги ясалмалар билан бойита олди. Бунда ўзбек тилининг аффиксация ва композиция усуллари имкониятлари катта экани, айниқса, намоён бўлади. Шу ҳолат бир қарашда арабий ва эроний ўзлашмалар катта миқдорни ташкил қилгандай таассурот уйғотган Огаҳий тарихий асарлари лексикасида ўз қатлам салмоғини сезиларли даражада оширишга хизмат қилган.

**SCIENTIFIC COUNCIL FOR AWARDING SCIENTIFIC DEGREES
DSc.02.30.12.2019. Fil.46.03 UNDER THE UZBEK LANGUAGE,
LITERATURE AND FOLKLORE INSTITUTE**

KHOREZM MAMUN ACADEMY

MAKHMUDOV RAUFJON BAXODIROVICH

BORROWINGS IN OGAHI'S HISTORICAL WORKS

10.00.01 – Uzbek language

**DISSERTATION ABSTRACT
for the doctor of science degree (DSc) in Philology**

Tashkent – 2022

The theme of doctoral (DSc) thesis was registered at the Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B2021.3.DSc/Fil307

The dissertation has been prepared at the Khorezm Mamun Academy

The dissertation abstract has been published in three languages (Uzbek, Russian, English) on the website of the Scientific Council (www.tai.uz) and in the Information and Educational portal «Ziyonet» (www.ziyonet.uz).

Scientific adviser:

Urazboyev Abdulla Durdibayevich
Doctor of Philological sciences, docent

Official opponents:

Yuldashev Ibrohim Jurayevich
Doctor of Philological sciences, professor

Yuldashev Marufjon Muhammadjonovich
Doctor of Philological sciences, professor

Saidov Yoqub Siddiqovich
Doctor of Philological sciences

Leading organization:

Tashkent State University of Oriental Studies

The defense of the dissertation will be held on «___» ___ 2022, at _____ at the meeting of the Scientific Council DSc.02/30.12.2019.Fil.46.03. awarding scientific degrees at the Uzbek Language, Literature and Folklore Institute. (Address: 100060, Tashkent city, Shahrisabz street, 5 Tel. (871) 233-71-44; fax: (871) 233-71-44; E-mail: uztafi@academy.uz)

The dissertation is available in the Main Library of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (registered under the number). (Address: Tashkent, Ziyolilar Street, 13. Tel.: (99871) 262-74-58.

The abstract of the dissertation distributed on «___» _____ 2022.
(Protocol registration number _____ dated on _____ 2022).

N.M.Mahmudov

Chairman of Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, Professor

G.M.Ismailov

Secretary of Scientific Council awarding scientific degrees, Candidate of philological sciences

D.S.Khudoyberganova

Chairman of Scientific Seminar awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, Professor

INTRODUCTION (Abstract of Doctor of Science (DSc) thesis)

Relevance and necessity of the research theme. The lexical fund of each language reflects the history, way of thinking, national values, traditions and customs of the people who speak in this language. In this regard, studying of the language vocabulary layer, identifying the historical roots of the most ancient words in the language, conducting structural analysis of the initial borrowings, detecting the units of substrate layer will exactly serve to clarify the history of the nation. Since every word of the language appears in connection with the history of the speakers of the language, and in its turn disappears in historical layer. We all obviously know that no language develops independently, and that the vocabulary layer has a very low chance of being enriched without contact of the language with others. At the same time, this statement is caused by the fact that the people cannot develop in isolation from the world, without establishing relations in the economic, socio-political, military, cultural, educational and other spheres with other countries. Naturally, the result of these connections is reflected as borrowings in the vocabulary layer of the language. Hence, the analysis of borrowings in the historical layer of language is one of the most actual issue of linguistics.

The historical layer of a language and the issue of borrowings in a language has been studied mainly on the basis of ancient sources by a number of linguists in world linguistics. As the ancient unique sources: inscriptions and manuscripts are undeniable documents that reflect the eloquence of the language of a certain period. In this regard, religious sources, chronicles, historical and literary works, in particular, have served as the main object for the study in world linguists. Moreover, ancient rare sources are the mirrors reflecting the specific culture of a particular people. Due to the above-mentioned factors, around the world the scholars of Turkic scholars conduct their linguistic research on the period of the ancient or Old Turkic language or the old Uzbek literary language on the basis of manuscripts of works created during a certain period. Also, one of the important tasks in world linguistics is the study of linguistic phenomena from a historical point of view, basing on primary sources in the process, the identification of common and contrasting features of written monuments created in different periods of language development on the basis of comparison. This case determines the importance of the study of the vocabulary layer of historical works written by Ogahi in conduct of a linguistic research on the last period of the old Uzbek literary language. As the works embrace the whole system of linguistic units of the Uzbek language of that period.

The analysis and studies of the lexical layers of ancient and unique sources, the study of the lexicon of Ogahi's historical works, substantiation of the reasons and factors of the combination of borrowed words in it, and the translation of manuscripts of historical works into the current alphabet are of great importance in Uzbek linguistics. It causes the thirst for the study of the lexicon of Ogahi's historical works. Therefore, it is necessary to "understand our national identity, to study the ancient and rich history of our country, to strengthen scientific research in this area, and to support the activities of scientists in the humanity science

fully"¹. At present, the country pays special attention to "... research in the field of discourse studies, literary source studies, linguistics, philosophy, culture history focusing on the discovery of many unmapped layers of our national cultural heritage"², and the scope of scientific research are grounded to expand them in this area further. The relevance of the dissertation topic is that the is the study of the language of unique manuscripts of Ogahi's historical works, the determination of the thematic scope of the borrowings, elicitation of their role in the art of historical works, and clarification of the historical roots of the borrowings have not been studied in monographic plan.

The Presidential Decree No. PF-4947 of February 7, 2017 "On the Strategy of Actions for the Further Development of the Republic of Uzbekistan" of the Republic of Uzbekistan, the edict of October 22, 2019 "On Enhancing the Prestige and Status of the Uzbek language as the State Language", the presidential decree PQ-2995 of May 24, 2017 "On measures to further improve the system of preservation, research and distribution of ancient written sources", the decrees of July 28, 2017 "On increasing the effectiveness of spiritual and educational training and upraising the development of the industry to a new stage" and "On additional measures to improve the system of preservation and research of ancient written sources" of February 10, 2022 and the study of current dissertation to a certain extent contributes to the implementation of the tasks set out in other regulations related to this activity.

Correspondence of the research to the priorities of the development of science and technology in the Republic. This research has been conducted in the framework of the Priority I for the development of science and technology in the republic entitled "Spiritual, moral and cultural development of a democratic and legal society, the formation of an innovative economy"

The international scope of research study of the dissertation theme.³ Scientific research aimed at studying the vocabulary of historical works is carried out by the world's leading research centers and higher education institutions, including the University of Washington Press, the University of Pennsylvania, the University of California, Northwestern University, Boston University (USA); University of Amsterdam (Netherlands), Australian National University (Australia); University of Nice Sophia Antipolis, University of Bordeaux (France); Oxford University of London, University Language Center (England); Peking University (XXR); Sophia University, University of Tokyo (Japan); University of Peshawar (Pakistan), Toronto School of Theology (Canada), Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow State University; Kazan

---

¹Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил 28 декабрдаги «Тараққиёт йўлимизнинг шиддати янада ошаверади» мавзусидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2018 йил, 29 декабрь.

²Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори.

³Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи www.utexas.edu., www.berkeley.edu, www.northwestern.edu, www.bu.edu, adwww.ecu.edu.au, unice.fr/en, www.u-bordeaux.com, www.lang.ox.ac.uk, english.pku.edu.cn, www.sophia.ac.jp/eng, www.u-tokyo.ac.jp/en, bsu.edu.az, www.msu.ru, www.bashedu.ru, www.kaznu.kz, www.navoiy-uni.uz ва бошқа манбалар асосида амалга оширилди.

State University, Bashkir State Pedagogical University (Russia), Kazakh National University (Kazakhstan), Nizami Institute of Language and Literature of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku State University (Azerbaijan); Istanbul University (Turkey), as well as the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi, and the Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore at UzSA (Uzbekistan).

The following scientific results have been obtained as a result of research on the life and work of Muhammad Rizo Ogahi, one of the classic Uzbek writers, in the world system of social sciences: The scientific-critical text of the work 'Firdavs ul-Iqbal' by Munis and Ogahi, was prepared and published. New York University Press (USA), the culture linguistic features of the borrowed words in the lexicon of the historical work were identified (Beijing University, PRC); the speech-decoration feature of the borrowings and their textual function has been revealed (Sophia University, University of Tokyo, Japan); the place of the lexicon of historical works in the general lexical system is defined (Baku State University, Azerbaijan); the peculiarities of the language lexicon of the literary works of Uzbek classics were manifested. (Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of UzFA).

In world linguistics, A number of research have been being carried out on the layers of borrowed word, including the following priority areas: the factors of use of borrowings in the lexicon of historical works; generalization and quantification of lexical units of other languages in the history of Uzbek language; substantiation of functional-semantic development of borrowed words in the linguistic system; identification of their stylistic, lingo-pragmatic, psycholinguistic and lingo-cultural features; to reveal the importance of words belonging to the layer of borrowings in the process of verbal communication.

Scientific and practical researches are underway on theoretical issues of historical lexicography, and the study of lexical borrowings in the works of famous classics in the world's leading research centers and higher education institutions, including Istanbul University (Turkey), University of Washington Press (USA), University of Amsterdam (Netherlands), University of London (England), University of Peshawar (Pakistan), Toronto School of Theology (Canada), Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Kazan State University, Bashkir State Pedagogical University (Russia), Kazakh National University (Kazakhstan), Institute of Language and Literature named after Nizami of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan), Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi, Institute of Language, Literature and Folklore named after Alisher Navoi (Uzbekistan).

The scope of research study of the problem. There is a wide range of literature on borrowings in world linguistics. In particular, while sufficient focus is directed to the issue of Arabism in Russian linguistics by the scholars as G.Sh. Sharbatov, V.E. Shagal, V.M. Belkin and A.G.Belova, German scholars Werner Bets, Helmut Gnoys (1927), Djoakim Grtsega (1971), British scholars Henry Hitchings, Donald Winford, and Australian scholars as G. Zuckerman, American

Leonard Bloomfield (1887 - 1949), Einar Haugen (1906 - 1994), Uriel Weinreich (1926 - 1964). Various aspects of the problem of Arabic borrowings have been being studied by the next generation of linguists, as David Duckworth, Els Oksar, Garlavd Kenon Hampton, Anthony Stanford, Peter Koch, John Morray, Terrence Cofman, and Sarah Thomzon.¹ A.D.Kalmikov, a Russian scholar, published translations of “*Firdavs ul-ikbol*” done by Ogahi. B.V. Lunin offered some notes on the history and source studies of Khorezm². The earliest data on Khorezm manuscripts have been presented by A.L.Kunn³.

The issue of Arabic and Persian borrowings in the Uzbek language has been studied in a number of works in our linguistics in connection with monographs and other topics. The first monographic work on the subject was conducted by F.Abdullaev and M.A.Mugimov⁴.

The doctoral dissertation defended by A.Rustamov⁵ and the work of the scientist co-authored with F.Abdurahmanov¹ contain valuable facts about the

¹ Betz, Werner (1949): *Deutsch und Lateinisch. Die Lehnbildungen der althochdeutschen Benediktinerregel*. Bonn: Bouvier; Betz, Werner (1959): “Lehnwörter und Lehnprägungen im Vor- und Frühdeutschen”. In: Maurer, Friedrich / Stroh, Friedrich (eds.): *Deutsche Wortgeschichte*. 2nd ed. Berlin: Schmidt, vol. 1, 127-147; Gneuss, Helmut (1955): *Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altenglischen*. Berlin: Schmidt; Haugen, Einar (1950): “The analysis of linguistic borrowing”. *Language* 26, 210-231. Haugen, Einar (1956): “Review of Gneuss 1955”. *Language* 32, 761-766; Weinreich, Uriel (1953 and 1963); *Languages in contact: findings and problems*. The Hague: Mouton; Duckworth, David (1977): “Zur terminologischen und systematischen Grundlage der Forschung auf dem Gebiet der englisch-deutschen Interferenz: Kritische Übersicht und neuer Vorschlag”. In: Kolb, Herbert / Lauffer, Hartmut (eds.) (1977): *Sprachliche Interferenz: Festschrift für Werner Betz zum 65. Geburtstag*. Tübingen: Niemeyer, p. 36-56; Oksaar, Els (1996): “The history of contact linguistics as a discipline”. In: Goebel, Hans et al. (eds.): *Kontaktlinguistik/contact linguistics/linguistique de contact: ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung/an international handbook of contemporary research/manuel international des recherches contemporaines*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1-12; Cannon, Garland (1999): “Problems in studying loans”. *Proceedings of the annual meeting of the Berkeley Linguistics Society* 25, 326-336; Cannon, Garland Hampton. (1987). *Historical change and English word-formation: Recent vocabulary*. New York: P. Lang.; Stanforth, Anthony W. (2002): “Effects of language contact on the vocabulary: an overview”. In: Cruse, D. Alan et al. (eds.) (2002): *Lexikologie: ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen/Lexicology: an international handbook on the nature and structure of words and vocabularies*. Berlin/ New York: Walter de Gruyter, p. 805-813; Koch, Peter (2002): “Lexical Typology from a Cognitive and Linguistic Point of View”. In: Cruse, D. Alan et al. (eds.): *Lexicology: An International on the Nature and Structure of Words and Vocabularies/Lexikologie: Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen*. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1142-1178; Zuckermann, Ghil'ad (2003), “Language Contact and Lexical Enrichment in Israeli Hebrew”. Houndmills: Palgrave Macmillan; Zuckermann, Ghil'ad, “Phono-Semantische Abgleichung”, Seiten 223-267 von Stefan Langer and Daniel Schnorbusch (eds) (2005), *Semantik im Lexikon*, Gunter Narr, Tübingen; Palgrave Macmillan, Houndmills; Grzega, Joachim (2003): “Borrowing as a Word-Finding Process in Cognitive Historical Onomasiology”. *Onomasiology Online* 4, 22-42.; Grzega, Joachim (2004): *Bezeichnungswandel: Wie, Warum, Wozu Heidelberg: Winter; Hitchings. Henry (2008): The Secret Life of Words*. London: John Murray; Sarah Thomason and Terrence Kaufman, *Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics* (University of California Press 1988); Sarah Thomason, *Language Contact - An Introduction* (Edinburgh University Press 2001); Donald Winford, *An Introduction to Contact linguistics* (Blackwell 2002) ISBN 0-631-21251. Мавзуга оид бошқа адабиётлар билан яна ушбу сайт орқали ҳам танишиш мумкин: [http://en.wikipedia.org/wiki/List of lexicographers](http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_lexicographers); [http://en.wikipedia.org/wiki/Category: American linguists](http://en.wikipedia.org/wiki/Category:American_linguists).

² Бартольд В.В. Сочинения. IX том. М., 1977. С.444; Луин Б.В. Прошлое и настоящее Хорезма в науке // История Хорезма. Ташкент, 1976. С. 6-8; Дмитриева Л.В., Мунинов А.М., Муратов С.Н. Описание Тюркских рукописей института народов Азии. М., 1965; Дмитриева Л.В. Каталог тюркских рукописей. – М., 2002.

³ Кунн А. Заметки о Хивинском ханстве // Туркистанские ведомости, 1873. № 40. – С.158.

⁴ Абдуллаев Ф.А. Арабизмы в узбекском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1945. – С. 143.; Мугимов А.М. Иранские лексические элементы в узбекской художественной прозе. – Ташкент, 1948

⁵ Рустамов А. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои. Авт. дисс. ... докт. филол.н. – Ташкент: 1966; Бафоев Р. Лексика произведений Алишера Навои (лексико-семантические, статистические и тематические исследования). Авт. дисс. ... докт. филол.н. – Ташкент: 1989; Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: 1983; Эшонкулов Б.Х. Ҳозирги ўзбек адабий тилида арабий лугавий ўзлашмаларнинг

semantic nature, structure, shifts in the development of meaning of Arabic and Persian borrowings. A number of textbooks and manuals created by Uzbek scholars, as well as monographs contain important scientific information about the borrowings in the Uzbek language, in particular, Arabisms.² The Arabic and Persian borrowings in the old Uzbek language were studied sequentially with the study of the language of Alisher Navoi's works. In this regard, the works by B.Bafoev³, A.Nishonov⁴, Z.Khamidov⁵, A.Karimov⁶, I.Nosirov⁷, M.Tajiboeva⁸ are noteworthy. The role of Arabic lexical borrowings in the nominative and derivative system of the Uzbek language has been studied by D. Khasanova in a monographic frame⁹. A dictionary of Arabic and Persian words in Uzbek was issued as a result of the first experiments.¹⁰ Special chapters are devoted to the issue of borrowings among most of the large-scale works carried out within the framework of the lexicon in our linguistics. G. Kazakbaeva studied the Arabism in the Uzbek language in applied and theoretical aspects¹¹. One of the first researches on the

---

парадигмик ассимиляция муносабати. Филол. фан. док. дис... автореф. – Тошкент, 1996. –Б. 21. Абдурахмонов Ғ. Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1984.

¹Абдурахмонов Ғ. Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1984. Бегматов Э. Ўзбек тили тарихий лексикологияси. – Тошкент: Фан,1981; Бегматов Э.А. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985; Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараққиёт босқичлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996; Абдурахмонов Ғ. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999; Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Тошкент: Фан, 2007. –Б. 156.; Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. – Тошкент: ЎМЭ, 2017. –Б. 384.; Миртожиев М. Ўзбек лексикологияси ва лексикографияси. –Тошкент, 2000; Ҳамидов З. Луғатшунослик тарихи ва қўлзма луғатлар. – Тошкент: Адолат, 2004. –Б. 36.

²Бегматов Э. Ўзбек тили тарихий лексикологияси. – Тошкент: Фан,1981; Бегматов Э.А. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985; Тўйчибоев Б. Ўзбек тилининг тараққиёт босқичлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996; Абдурахмонов Ғ. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999; Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Тошкент: Фан, 2007. –Б. 156.; Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. – Тошкент: ЎМЭ, 2017. –Б. 384.; Миртожиев М. Ўзбек лексикологияси ва лексикографияси. –Тошкент, 2000; Ҳамидов З. Луғатшунослик тарихи ва қўлзма луғатлар. – Тошкент: Адолат, 2004. –Б. 36.

³Бафоев Б. Лексика произведений Алишера Навои: Дис...докт.филол.наук. – Тошкент, 1989.

⁴Нишонов А.Х. Фонетико-морфологический и лексико-семантический анализ арабизмов в языке Навои: Автореферат дис. ... к-та филол...наук – Ташкент, 1990. –С. 19.

⁵Ҳамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка «Лисан ат-тайр» Алишера Навои: Дисс...канд.филол.наук. – Ташкент, 1982.Каримов А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка поэмы «Фархад и Ширин»: Дис...канд.филол.наук. – Ташкент, 1973. Каримов А. Навоийнинг “Фархад ва Ширин” достонининг луғати. Биринчи қисм. – Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2004. –Б. 208.; Иккинчи қисм. – Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2004. –Б. 184.

⁶Каримов А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка поэмы «Фархад и Ширин»: Дис...канд.филол.наук. – Ташкент, 1973. Каримов А. Навоийнинг “Фархад ва Ширин” достонининг луғати. Биринчи қисм. – Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2004. –Б. 208.; Иккинчи қисм. – Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2004. –Б. 184.

⁷Насыров И. Лексика «Мажалис ун-нафис» А.Навои. Авт. дисс. ... канд. филол.н. – Тошкент: 1980;.

⁸Тожибоева М. Алишер Навоийнинг “Илк девон”идаги арабча сўзларнинг лексик-семантик талқини. Филол. фан.ном....дисс.-Т.,2011. Ҳасанова Д. Арабча луғавий ўзлашмаларнинг ўзбек тили номинатив ва дериватив тизимидаги ўрни. Филол. фан.ном....дисс. – Тошкент, 2011.

⁹Ҳасанова Д. Арабча луғавий ўзлашмаларнинг ўзбек тили номинатив ва дериватив тизимидаги ўрни. Филол. фан.ном....дисс. – Тошкент, 2011.

¹⁰Ўзбек тилидаги арабча ва форсча сўзлар луғати. Тузувчилар Салоев Р., Авазметов Ш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

¹¹Казакбаева Г.А. Арабизмы в узбекском языке в прикладном и и теоретическом аспектах. Автореф. ...канд. филол. наук – М.: 2012. –С. 26.

lexicon of Oghi's works belongs to S. Dolimov¹. The units of the Arabic and Persian lexis layers in the lexicon of Ogahi's historical works were studied by A.Urazbaev². The borrowed words from the lexicon of the Old Turkic language and the old Uzbek language and other researches relevant to the topic were carried by V.I.Abaev³, Sh.Rahmatullayev⁴, H. Dadaboyev⁵, B.Abdushukurov⁶, N.Mahmudov⁷, Z.Dusimov⁸, R.Yuldoshev⁹, M.Tillayeva¹⁰ and others.

Large-scale works were devoted to the study of borrowings, in particular, the Arabic and Persian borrowings in linguistics studies of the fraternal Turkic peoples. For instance, we found out the monographs on the subject in Kazakh¹¹, Turkmen¹², Bashkir¹³, Azerbaijan, Tatar¹⁴ linguistics. Importantly, the dictionary of words derived from Arabic and Persian in the fraternal Turkic languages is formed in a more perfect form¹⁵. The Tajik linguist M. Rahmoni studied the Arabic borrowings in Russian and Tajik in comparative aspect¹⁶. In her work the scholar comments on “Arabisms in the Russian language” by S.A. Alkhazraji (1977), “Modern Arabic lexical units” by M.Kh. Khallov's”, L.K.Al-lughotu-l-arabiyot fi-t-tajikiyya”(Arabic words in the Tajik language).

¹Долимов С. Огахий поэзиясида омоним ва синоним сўзлар // Ўқитувчилар газетаси. 1957. – № 51

²Ўразбоев А. «Риёз уд-давла»да –бон компонентли ижтимоий-сиёсий лексикага мансуб сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2009. – №1. – Б.109., Ўразбоев А. Огахийнинг тарихий асарлари лексикаси. – Тошкент: Мухаррир, 2013., Ўразбоев А. Огахий тарихий асарларида форсий –мон компоненти // Илм сарчашмалари. Урганч. 2014. №5. – Б. 5-7., Ўразбоев А. Огахий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фан. док. (DSc) дис. – Тошкент, 2018. –Б. 208.Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том II. –Л.: Наука, 1973.

³Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том II. –Л.: Наука, 1973.

⁴Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати.–Тошкент: Университет, 2000. –Б. 600.

⁵Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991. –С. 185 (1)., Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке: Автореф. дисс ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1981. –С. 21.

⁶Абдушукуров Б. «Қисаси Рабғузий» лексикаси. – Тошкент: Академия, 2008. –Б. 192.Махмудов Н., Худойбергана Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. - Тошкент: Маънавият, 2013. –Б. 320.

⁷Махмудов Н., Худойбергана Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. - Тошкент: Маънавият, 2013. –Б. 320.

⁸Дўсимов З. Огахий асарларида хоразмий тили элементлари // Огахий олами. – Урганч, 2004. –Б. 25-28.

⁹Йўлдошев Р. Огахий поэзиясида соннинг қўлланилиши // Илм сарчашмалари. – 2004. №4. –Б. 92-96; Огахий Огахий поэзиясида омонимлар // Мунаввар умр. – Урганч, 2005, –Б. 84-85; Огахий поэзиясида антонимлар // Илм сарчашмалари. 2005. №1.–Б. 52-55; Огахий поэзиясида спортга алоқадор сўзлар // Илм сарчашмалари. – №4. 2004; Огахий поэзиясида “ов” мазмун майдони // Илм сарчашмалари. 2005. №4. –Б. 78-8.

¹⁰Тиллаева М. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқи. («Авесто» ономастикасига қиёслаш асосида): Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2006.

¹¹Рустемов Л.З. Арабско-иранские заимствования в казахском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1982. –С. 169.

¹²Джафаров Дж. Персидские слова в современном туркменском языке: Автореф. ...канд. филол. наук. – Ашхабад, 1971. –С. 28.

¹³Бахтиярова А.Н. Арабские заимствования в башкирском языке. Автореф. ...канд. филол. наук. – Уфа, 2009. –Б. 26

¹⁴Юсупова А.Ш. Арабо-персидские заимствования в двуязычных словарях татарского языка XIX века: к проблеме языковых контактов. Ученые записки казанского государственного университета. Том 149, кн. 4. Гуманитарные науки 2007. –С. 55 – 63..

¹⁵Әйнуллин Ғ.Г. Шәрәк алынмалары сүзлеге. – Казан: Мәғариф, 1994. –Б. 144.; Федорова Э.Н. Татар халык мәкальләрендә гарәп-фарсы алынмалары. – Казан, 2004. –Б. 249.; Klassik Azərbaycan dilində işləyən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə. I cild. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005. –S. 416.; Klassik Azərbaycan dilində işləyən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə. II cild. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005. –S. 472.

¹⁶Рахмони М.Р. Лексико-семантическая классификация арабизмов в русском и таджикском языках в сопоставительном плане: Автореф. ...канд. филол. наук. – Душанбе, 2006. –С. 28.

Theme Correspondence of the dissertation to the research field of the Higher Educational Institution. Current research study corresponds to projects Translation, edition and publication of the work “*Ahloqi muhsiniyn*” translated from Persian into Uzbek by Ogahi initiated by the Statement 49 of the Cabinet of Ministers in 2017 and implemented in the Khorezm Mamun Academy, carried out on the basis of an economic contract in accordance with to publish ” and has been accomplished as part of project on publishing multi-volume series of “Muhammad Rizo Erniezbek Ogahi. Creative works” established by the order of March 20, 2019 “Celebrating the 210th anniversary of the birth of Muhammad Rizo Erniezbek oglu Ogahi and on the establishment of the Ogahi School of Creativity in Khiva”.

The aim of the research is to identify the thematic-semantic groups of borrows in the vocabulary layer of the historical works by Ogahi, analyze the causes and factors of use of borrowings, carry out the genealogical and structural research on them, and study the lingo-poetic features of borrowings.

The research has set the following tasks in itself:

to identify the reasons for the use of borrowings in Ogahi's historical works;

to defining the scope of borrowings in the lexicon of a known historical work and divide them into thematic-semantic groups;

to split the object materials into linguistic layers, and compare them with the general system of historical lexicon of the Uzbek language;

to identify the reasons for the merging and assimilation of words in the languages of peoples who are not related to each other, but have close cultural, political, geographical, religious commonalities, and linguistic and extra-linguistic factors;

to study the etymological and structural analysis of words on the basis of diachronic and synchronous aspects by taking into account the historical peculiarities of the language structures to which they belong to;

to consider the phonetic changes that occur in various linguistic phenomena (narrowing of meaning, expansion of meaning etc.) in the modern Uzbek literary language;

to determine the importance of borrowing in the literary-art of historical work.

The object of the research includes the sources of manuscripts containing the lexical layer of historical works by Ogahi, and existing scientific and critical editions of the historical works of the creator.

The subject of research is the peculiarities, the subject matter, etymology, and lingo-poetics of the borrowings in the lexicon of Ogahi's historical works.

The methodological bases and research methods of the investigation: The bases of research analysis are the important theoretical concepts on historical lexicon by leading Uzbek linguists F.Abdurahmanov, A.Rustamov, A.Khrjiev, N.Mahmudov, Z.Dusimov, A.Urazbaev and well-known foreign linguists on oriental studies. The methods of socio-historical and etymological analysis, classification, synchronous and diachronic description have been used in revealing the topic.

The scientific novelty of the research can be defined as in following:

the causes and factors of the widespread use of borrowings in the vocabulary layer of historical works by Ogahi has been revealed, and the origin of the borrowed words in the vocabulary layer has scientifically been affirmed;

for the first time in linguistic research the borrowings in historical works by famous historian were divided into thematic-semantic groups, and it has been proved that many words, which until now were considered as borrowings belong to the substratum layer of the language;

the causes of linguistic phenomena such as the narrowing of meaning and the expansion of meaning in words belonging to the vocabulary layer of the historical works by Ogahi have been found out;

a structural analysis has been carried out on some of the borrowings encountered in the historical works of the artist, and proved that the words were derived from Middle European languages through Russian;

the historical and semantic evolution of many words before their assimilation into Uzbek has been depicted on the basis of the lexicon of historical works by Ogahi and the latest large-scale studies in world linguistics;

the lexical units of the source object have been reconstructed structurally and proven through factual material that their functional analysis is related to the problem of the substrate layer in the lexical structure;

criteria have been developed for the identification of homonyms, synonyms, antonyms, and hyponym borrowings from Arab, Persian, Russian, and other languages.

The practical results of the study are as follows:

the Uzbek linguistics is enriched with important scientific and theoretical information through the volume of passages in Ogahi's historical works, their thematic groups, lingo-poetics, genetic and structural analysis, in particular, it provides reach source of materials on language history, history of Uzbek language, dialectology, lexicology, modern Uzbek literary language, lingo-poetics, and ethno-linguistics that serve to create textbooks and tutorials further;

a structural analysis revealed the factors of lexical units borrowed from other languages in the lexicon layer of historical works by Ogahi, and their convergence;

the research has proved to be one of the most reliable sources in the coverage of ethno-genetic problems, in the study of the process of formation and development of the lexicon of the old Uzbek language;

it has been proven that the thesis research outcome materials are based on the fact and can serve as one of the main sources in the creation of the etymological dictionary of the Uzbek language.

Reliability of research results is defined with the fact that the analyzed materials allowed to draw conclusions based on the nature of the Uzbek language, their validity, methodological perfection, as well as the clarity of the issues raised.

Scientific and practical significance of research results. The scientific significance of the results of the research is that the study analyzes the specifics of the assimilations in Ogahi's historical works, the reasons for their use, the scope of the topic, the lingo-poetic features. Some aspects of this process have been studied on the basis of the latest achievements in linguistics, and scientific views on the

phenomena occurring in lexical units and the factors that give rise to them have been described.

The practical significance of the results of the research is that the process of formation of the lexicon of the Uzbek language, the role of borrowings in it, the views on the linguistic nature and peculiarities of the substrate layer and its specific units serve to improve the quality of textbooks and manuals on subjects such as lexicology, language history, dialectology, ethno-linguistics, lingo-poetics, as well as the thesis materials studied can be used as the main source of material in compiling the Uzbek etymological dictionary, the dictionary of works of Uzbek classics, and the dictionary of works written by Ogahi.

Implementation of research results. Based on the study of combinations in Ogahi's historical works:

The results of the research have been used in the translation, preparation and publication of the work “*Akhloki muxsiniyn*” translated from Persian into Uzbek by Ogahi, and in the publication of “*Mukaddimat ul-adab*” by Mahmud Zamakhshari in Uzbek with commentary (Reference No. 02/976 of National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi, dated September 27, 2021). As a result, the content of descriptions of ancient manuscripts has been enriched, and it made utility of the digital library more comfortable for the readers. The interpretation of the words has been improved in the glossary section of the books “*Akhloki muxsiniyn*” and “*Mukaddimat ul-adab*”;

The research outcome is used in translation of stored copies of ancient Khorezmian, Sogdian, Avesto and unique manuscripts on the history of the Khiva Khanate into modern Uzbek, and in interpreting the meaning of a number of words in them, research findings were used to compile a scientific passport of the exhibits stored in the museum fund in the Khorezm regional branch of the International Charitable Public Foundation *Oltin meros* (Golden Heritage) (Reference No. 01-15-11/08-21 of the International Charitable Foundation *Oltin meros* (Golden Heritage) dated August 11, 2021) As a result, the genetics of Khorezmian, Sogdian, Avesta, Arabic and Persian borrowings in the written sources became clear, and the interest of foreign experts and travelers in the unique sources of Ogahi's historical works increased was further increased;

the results of research on the specific features and etymology of the borrowing used in historical works by Ogahi, have been used to write a passport of unique sources of historical, translation and poetry works by Ogahi and to define the epigraphic inscriptions on architectural monuments preserved in the Ogahi House Museum and Ichan-Kala Museum-Reserve, and explaining them to tourists in guided tourism. (Reference No 01-02-BM/1314 of the Department of Cultural Heritage dated July 23, 2021). As a result, it became easier to explain the unique manuscripts of Ogahi's works to tourists, the meaning of epigraphic inscriptions on architectural monuments became clearer, the quality of comprehensibility of the passport of exhibits increased. Local and foreign tourists enriched their ideas about historical names and history of our country;

In accordance with the Resolution of the Cabinet of Ministers of March 20, 2019 “On the celebration of the 210th anniversary of the birth of Muhammad Rizo

Erniezbek oglu Ogahi and the establishment of the Ogahi Creative School in Khiva” at the Khorezm Mamun Academy, the research outcome was used in the preparation and publication of volumes 3, 4, 5, 6 of “*Muhammad Rizo Erniyozbek oglu Ogahi. The works*” (Reference No. 226/1-21 of the Khorezm Mamun Academy at the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, dated July 16, 2021). As a result, the etymological, lexical-semantic interpretation of the words given in the glossary section of these works has been further improved, the level of comprehensibility to the reader has increased;

The theoretical and practical conclusions of the dissertation on the features of individual word formation in the historical works of the author were used in the fundamental project F1-FA-13229 “Functional word formation in the Karakalpak language” (Reference No. 68/1 dated February 28, 2022 of the Karakalpak branch of the Academy of Sciences of Uzbekistan). As a result, the scientific theories of word formation in the Turkic languages, in particular, Old Uzbek and Karakalpak, were enriched, and the level of accuracy increased due to examples taken from the dissertation.

Khorezm TV and Radio Company used the scientific-theoretical conclusions presented in the dissertation on thematic-semantic groups, etymology and lingo-poetics of borrowings in Ogahi's historical works were in the preparation of programs “*Tilimizni organamiz*” (Let’s study our language), “*Kitobxon vaqti*” (Reader’s time), “*Assalom Khorezm*” (Hello Khorezm) (References No.1422,1423,1424 of October 21, 2021 of Khorezm TV and Radio Company). As a result, the scientific popularity of the programs was ensured, the scientific and source level of the text of the programs was enriched.

Approbation of research results. The results of this research were presented and tested as lecture thesis at 15 scientific conferences, including 8 republics and 7 international conferences and approbated.

The publication of research results. According to the results of the study, a total of 35 scientific papers were published, including 2 monographs, 1 academic methodological manual, 17 scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan for the publication of the main results of doctoral dissertations (13 national and 4 foreign journals) reflected the results of the dissertation.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, four chapters, a conclusion, a list of references. The total volume is 263 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The **introductory** part describes the relevance and necessity of the dissertation, the goals and objectives of the research, the object and subject, its relevance to the priorities of science and technology of the republic, the scientific novelty and practical results of the research, the scientific and practical significance of the results and includes the information on the implementation, the amount of publications and the structure of the dissertation.

The first chapter of the dissertation, entitled “**Factors determining the content of borrowings in the lexicon of historical works**” enlightens the reasons for the use of borrowings in historical works by Ogahi, the factors determining the composition of borrowings, the author’s peculiar individual style of using borrowings, and analyzes the properties of borrowed words in interrelated usage.

The first subchapter of this section is entitled “**The General Language Fund**”. The Arabic borrowings and *muarrabs* found in the historical works of Ogahi have been analyzed in detail. In order to fully understand and imagine the factors of the use of conjunctions in Ogahi’s historical works, in our opinion, the classification of borrowings into types will provide effective results in research. For example, the Arabic numeral forms (plurals and its types, *tasniya*) make the largest part of the Arabic borrowings and *muarrabs*. The *reasons, factors, and consequences* of Ogahi’s use of borrowings become somewhat clearer in this sample of case. Certainly, hereby consequence means the magnificent monuments of the Uzbek classical heritage, which are in our hands today as a product of Ogahi's mastery of historiography.

Some of the Arabic phrases used in Ogahi’s historical works are words that survived in our language in the form of plurals and the words which were in use in *the old Uzbek language*. In our opinion, the analysis of these words in accordance with their previous mold enables the systemic arrangement of words with clastic plural forms in the old Uzbek language¹.

This chapter gives the full analysis of the clastic plural forms of Arabic borrowings that are found in lexis level of historical works written by Ogahi, such as *salotin, xavoqin, ulamo, fuzalo, umaro, shuaro, zurafo, ashob, ahbob, arbob, zamoyir, maloyika, kubaro, and the words aholi, axlat, anhor, fuqaro, ahvol* and the proper nouns *Abror, Ahror* which have already lost the plural meaning in modern language. The case of usage of one pole of the antonymic pairs in the form of clastic plural if the other part of it is in the same form and it is explained as the peculiar (individual) method of the author in this process. For instance, the antonymic pairs as *afozil – arozil, a’oliy – asofil*. It is known that the Arabic plural forms are divided into two types: the first is “complete plural” *aljame kamilatan or aljamu-s-solim* and the second is “clastic plural” *aljame-al-maksura*(*aljamu-l-mukassar*).

The author analyzes the borrowings representing the plural of both types that are present in the lexicon of historical works by Ogahi basing on twenty-six molds of the clastic plural.

Moreover, the Persian borrowings belonging to three groups and their nature are studied in this chapter. They are: 1) the words that do not differ in pronunciation and spelling in the Uzbek language as: *dard* - درد, *barobar* - برابر, *baxt* - بخت; 2) Words that differ in the nature of vowels in Uzbek, although they are related to the nature of the Uzbek language: *ogoh* - آگاه, *ozor* - آزار, *obod* - آباد; 3) the borrowings that change the phonetic features: *osimon – osmon, go’noh – gunoh*.

---

¹Абдурахмонов Ф. Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1984. –Б. 77.; Рустамов А. Арабские формы множественного числа в языке «Махбубу-л-кулуб» Алишера Навои // Вопросы тюркологии. – Ташкент. –С. 100-106.

The specific semantic development of the derived borrowings, the Persian borrowings and the borrowed affixes such as *-a*, *-vor*, *-vash*, them to form a new word, and their genesis are clarified.

The second chapter of the thesis is entitled “**Author’s style**”, and describes the author's style of using borrowings in the lexicon of the historical work. The author's own style has a special place among the factors that significantly influence the amount of scope and choice of words in the historical works of Ogahi. When it comes to the style of Zahiriddin Muhammad Babur and Abulgozi Bahodirkhan, it is often said that the language of historical works written by them is simple and free from extravagance in the literature studies.

Indeed, we must take into account that one of the factors influencing the lexicon of historical works, and even the level and genetic affiliation of words, is *the social status of the individual* recognizing the mastery of these artists, their incomparable talents, their contribution to the development of our language. The style of the responsibility and desire to write his works in such a way as to convince himself and others, to convince himself, and to earn the admiration of others, prevailed in writings of the chroniclers such as Munis, and Ogahi.

It becomes obvious that Ogahi’s unique traditions of historiography, as well as his own talent and creative power, have created works according to a certain system and order that will *inspire today’s generation to read, and becomes more and more enthusiastic for the source of knowledge*.

The historian formed own peculiar style of use and skillful mastery of borrowings taking into consideration of their Turkish expressions as well, and even he made an attempt to revive words that had been out of use by the previous creators for many years. And all of which are part of his unique system and order.

This chapter consists of two subchapters, of which the former being called “Striving to Enhance the Artistic Impact of the Work”. One of the factors that has had a significant impact on the amount of chronology and the scope of use in the chronicles is the desire to increase the artistic impact of the work. In this regard, it is worth to note that Ogahi's unique style of literary devices as *ishtiqoq*, *saj*, and *tarse* by borrowings in the passage in prose had not been used by previous historians. Important facts are given that some words that were forgotten by the Ogahi period were revived by the historian, and that the word forms that were not used by other creators were used by the Ogahi, and binary forms of words related only to the Agahi style are analyzed, such as *dasturayn*, *mazkurayn*, *ma’murayn*, *farqadon*, *farqadayn*, *xofiqayn*, *taloqiyi fariqayn*, *taloqiyi saffayn*, *taloqiyi tarafayn*, *zuttufyatayn*.

The second subchapter is entitled as “Creating New Words”. There are a few simple and compound words composed by the historian Agahi in his historical works. It is proved on the basis of examples in the subchapter that these new word constructions are made in accordance with the original style of the creator by means of borrowings and adverbs, and the analyzed borrowed combinations are found as new coinages by the author and served to enrich the vocabulary stock of the Uzbek language further. The new coined words as *qoqumpo’sh*, *risolatdastgoh*, *karamdastgoh*, *najobatdastgoh*, *binishdastgoh*, *ixlosdastgoh*, *mahshardastgoh*,

faxomatdastgoh, shijoatdastgoh, zafardastgoh, muvohadatdastgoh, ma'dalatdastgoh, jamdastgoh created by Ogahi are defined in sample sentences in this section.

The third subchapter entitled “**Interactions**” deals with the analysis of the the lexicon influenced by Arabic and Persian historians and poets and used in historical works by Ogahi. In particular, we can find many of the words used by Munis, Ogahi, Bayani in such literary words as “*Shokhnoma*”, “*Gulistan*”, “*Tarihi Bayhakiy*”, “*Ravzat us-safo*”. This means that Persian literature also had a significant influence on the assimilation of some words. Many of these are common units for both languages. From chronological point of view the important factors that led to this commonality are: 1) the influence of the Iranian languages on the Turkic languages; 2) the influence of Turkic languages on Iranian languages; 3) the influence of Arabic on both languages.

As the most skillful translator of his time, Ogahi translated eighteen works in Persian. Five of them were historical works. It is impossible to evaluate fairly the heritage of the creator without studying these translated works. Ogahi also translated own works written in his native language, and tried to achieve the quality of masterpieces which were unique examples of world historiography, and for this purpose he made effective use of the common lexical units of Arabic, Persian, and undoubtedly the Turkic languages. He could ensure that his works were in a quiet, melodious and upbeat spirit through the borrowings. This section provides the thorough analysis of the borrowings used in Ogahi’s historical works as a result of the influence of Arabic and Persian sources, for instance the words: *gurd, nabard, ro’zi nabard, ro’zi masof, nabardgoh*. Also, for the first time in linguistic research field, an excerpt from Ogahi’s translation work “*Ravzatus-safoyi Nosiri*” by Rizokulikhon Khidoyat has been compared with “*Gulshani davlat*” and “*Riyazu-d-davla*” and the degree of interaction has been determined in this chapter.

The second chapter of the work is entitled “**Genealogical description of the borrowings in the historical works by Ogahi**”. The chapter highlights the historical roots of the borrowings found in Ogahi’s historical works. Their genesis, semantic development, and structural analysis have been carried out. In this process, the genesis of the borrowings encountered in the lexicon of Ogahi’s historical works are classified according to the three strata of their derivation: 1) General-Iranian stratum; 2) Arabic stratum; 3) European languages stratum. So, the subchapters are formed on this basis of these categories.

The first subchapter is called “**General-Iranian Borrowings**”. The genesis of the borrowings belonging to the General-Iranian layer is connected with the ancient Persian language. Ancient Persian is currently associated with ancient Hindi, Indo-Aryan, Indo-European, Indo-European, Khorezmian, and Sogdian languages. For this reason, some of the borrowings used in the historical works by Ogahi and their relation with languages whose historical roots are listed in the lexis fund have been studied in this section. This subchapter offers the genealogical analysis of the borrowing from General-Iranian stratum, for example: *angusht, zamona, otash, otashdon, garm*

The next subchapter consists of two parts. The first section is entitled “**Avestisms**”. Avestisms are the borrowings whose genesis is related to “Avesto”. The study developed the criteria for identifying Avestisms. Any word or certain components of the borrowing must meet the following requirements in order to be evaluated as an avestism:

- First of all, the word belongs to lexicon of “Avesto”;
- The fact that a word with the same content or related to it in other languages is formed on the basis of the word in the vocabulary of “Avesto”, on the contrary, if the word found in “Avesto”, for example, but formed on basis of a word-stem in Sogdian, cannot be a word of Avestism. It is defined as the contribution of the Sogdian language to the development of the Avesto language.

- If the word in the glossary of “Avesto” occurs in other languages only as a certain component of the word. As the first stage of a component was a word, then it acquires different characteristic expressions of different additional meanings in various languages, as the composition of different words, it is considered as a component only after passing through the stages of development of different meanings. We have divided the Avestisms into two groups in view of these features:

1. Avestisms that have retained the state of lexical unit.
2. Avestisms, which are characterized by the expression of different meanings as the component¹.

On bases of these theoretical data criteria a number of borrowed Avestisms that could preserved the status of lexis found in the vocabulary stock of the historical works by Agahi, have been studied from a genetic point of view.

Karvon (Caravan). A stock line of camels and other life-stock animals. Although the word is widely used in the past and today, it has not been in active use in historical works by Ogahi. For example, the word *karvon*(caravan) was not found at all in the works “*Gulshani davlat*”, “*Riyazu-d-davla*”, it was used in “*Shohidu-l-ikbol*” only once. In other historical works by Ogahi, we have observed the word in ten or fifteen times in a work. Let’s excerpt from *Shohidu-l-iqbol* (ShI;19⁶): “...*jame’i atrof-u aknofdag’i viloyatlardin kelaturg’on tujjoru korvonning amvolu amti’au aqmishasi zakotin olmoqq’a muzakkiy qilib, izzatu e’tibori boshin spehri davvor avjidin oshurdi*”

The genesis of the word is associated with the Avesto and the word “*karvon*” was used in Pahlavi. This word has historically consisted of two parts, the previous part *kar*² means *sipoh* (warrior), *jang* (battle). This root word is used in the Avesto in the form of *kara* and *karavaiti*, meant *work*, *training*. In later times this word was used to mean deaf³ in Pahlavi. The basis of the word is in General-Iranian stratum, *kârya* - connected with work or training., the word is also found in the

---

¹Mahmudov R. O‘zbek tilida avestizmlar. Monografiya. Xiva. Xorazm Ma‘mun akademiyasi nashriyoti, 2020. –B. 11. Mahmudov R. O‘zbek tilida avestizmlar. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. Urganch. 2020. –B. 17.

²Nyuberg H.A. Manual of Pahlavi. Pt2. Glossar. Wiesbaden, 1974. –P. 120.

³شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶. در جلد سوم. ص. ۱۰۵۸.

form of *kârya* in Sanskrit. There is no doubt that the Sanskrit word *kârya* which means practice of the last period is based on this principle too. Horn also claimed that the *kâra* from the Avestan means *work, practice, training*¹. The Lithuanian word *kâras*² – gender, Gothic *harjis* – warrior can also be associated with the Avestan *kârya*. The meanings of “battle, warrior” are the connotative meaning of the word *kâr*. It is possible that the Persian word *carzor*, which means ‘battle-field’ in Persian, originated from the same root in later periods. In addition, a genealogical analysis of Avestisms such as *ko’h, farsang, lab, faryod, non, malax* were derived on the basis of the above criteria.

The second part is entitled “**The Elements of Khorezmian and Sogdian language**”. This section highlights the genesis of the lexicon connected with the Khorezmian and Suka languages used in the historical works by Ogahi. The Khorezmian and Sogdian words have actively been assimilated into the Turkic languages since ancient times. In particular, Beruni notes that until 1000 A.D. the ancient Turks used the words of the Khorezmian language to name the months of the year, as *bars, pichin, and yunt*³. Ogahi also mentions the word *bijin* (monkey) in “*Gulshani davlat*” as the year of “*bijin*”, “*Bijin yilining vaqoe’ikim..*” (G.D. 217⁶)

Thus, it is obvious that the elements of the Khorezmian language are survived in the old Uzbek literary language and at the same time in the lexicon of the modern Uzbek literary language. At the same time, the Sogdian language, which was similar to the Khorezmian language and belonging to the Iranian language group, was widely used in these regions. In fact, the words derived from the Khorezmian and Sogdian languages have historical roots in the ancient Persian language of the General-Iranian stratum. Therefore, it is impossible to study them separately from the General-Iranian layer. One of these borrowings is word *ganj*. The word *ganj* means wealth, treasure, and mine. It has been used in old and modern Uzbek language as well. It means gold and silver in modern Uzbek; diamond; treasure; in the connotative sense it means wealth, property, state, value, dignity⁴ of thing. It has been observed that Ogahi also used the word in his historical works actively. For instance, the following lines in “*Riyazu-d-davla*”: “Agar bu yurushlarida sipohi garon va *ganji* farovon nogahon hojat va darkor bo’lsa, ishorati volo yetushgach, betaallul va beibo ravon va yana qo’ldan kelgan xizmat bo’lsa, ayon qilurmiz” (RD; 262⁶)

Moreover, it has been established that the word *ganj* plays a key role in the formation of words such as *ganjina, ganjhez, ganjrez* in the historical works by Ogahi. While conducting the genetic analysis of the word *ganj*, we drew the following conclusions: the word is one of the elements of the Khorezmian language, which was used in the Khorezmian language in the form of *yzd*⁵ which

¹Horn P. Grundriss der neupersischen Etymologie. Strassburg, 1893. –P. 831.

²Hübschmann H. Persische studien. Strassburg, Verlau vox Karl J. Trübner. 1895. –P. 125.

³Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. T. I. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. T., Fan. 1968. –B. 87-89.

⁴Ўзбек тилининг изоҳли луғати.. I том. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2006. –Б. 480.

⁵Gharib B. Sogdian Dictionary. Sogdian-Persian-English. Tehran, 1995. –P. 182.

meant “wealth”. Also, in the Khorezmian language there was a word *yzdk*¹ [*yazdak*] – rich, wealthy, formed on the root word of *yzd*. We find this word in the Sogdian language texts on monism and Christianity in the form of *yzn*² [*yazn*] – treasure, wealth. The current section offers the full description of borrowed words as *baxshish*, *daha*, *anjuman*, *gandum*.

The second part of the chapter is entitled as “**Arabic borrowings**”. The conversion of words from Arabic and Persian had become very frequent by the time of the old Uzbek literary language. The relations of the Turkic peoples with the peoples who speak in Arabic and Persian on all spheres of life were growing. That especially left remarkable traces in the language and literature of the Turkic peoples. In particular, to write historical works in a language form of *musajja* in a solemn spirit, had become a tradition using Arabic and Persian words. Ogahi further developed that tradition, bringing it to the level of art in the second half of the nineteenth century. Therefore, it should be noted that there is a significant amount of Arabic borrowings in the lexicon of historical works by Ogahi. While analyzing the Arabic borrowings in historical works by Ogahi we have noticed that some Arabic borrowings are pure Arabic words, but some words are not. When they were accepted into the old Uzbek language, Arabic only served as a transit language. Influenced by Islam or Arab culture, these words came through the Arabic language and were originally an element of another language. Reasonably, we have chosen to analyze the Arabic borrowings in two groups: 1) pure Arabic borrowings; 2) *muarrab*. On this basis, the chapter is divided into two parts.

The first section is entitled “**Pure Arabic Borrowing**”. The genesis of pure Arabic borrowing is associated with the ancient Arabic language. In this section, the historical roots of pure Arabic borrowings (*ado*, *arz*, *ulfat*, *salaf*, *inson*) has been explained that are found in the historical works by Ogahi. The second part is entitled “*Muarrablar*”. *Muarrab* are the borrowed words into Uzbek through the Arabic language. Their genesis is associated with the ancient languages such as Akkadian, General-Iranian, Greek, or Latin in and of themselves. The *Muarrabs* are divided into two groups: 1) the words subdued to the rules of the Arabic language; 2) the words not subdued to the rules of the Arabic language.

The *muarrabs* that subdued to the rules of the Arabic language, are the borrowings that can serve as a basis for the formation of several words on basis of Arabic word-formation patterns, which have the property of long-term change, like pure Arabic words. The *muarrabs* that not subdued to the rules of the Arabic language cannot acquire this function. They are used in the same way as they are combined, they do not change their sense, and new words were not made on the basis of this word by adding them to the Arabic rules. In particular, while *muarrabs* such as *hikmat*, *jannat*, and *tijorat* obey the rules of the Arabic language, while the words as *Adam*, *Ismael*, *havoriy*, *injl* do not follow the rules of the Arabic language. As it can be seen, the *muarrabs* are the borrowings that not subdue the rules of the Arabic language. In many cases they are the proper nouns or the nouns

---

¹Henning W.B. The Khwarezmian Language. – Zeki Velidi Togan'a Armagan. Istanbul, 1955 (=Henn. SP II, 485-500). –P. 434.

²Gershevitch I.A. Grammar of Manichean Sogdian. Oxf., 1954. –P. 177-178.

originated on root of the proper nouns. Based on these criteria, the muarrabs such as *jannat*, *Odam*, *tobut*, *tijorat*, *handasa*, *javohir*, *hikmat* were analyzed from the genealogical point of view.

This chapter also contains a separate section on “Qur’anic words”. Qur’anic words have been borrowed into Uzbek under the influence of “The Holy Quran”.

They can be genetically pure Arabic or Muarrab. The term “Quranism” is widely used in world linguistics, and “Koranism” in Russian linguistics. We have called this group of words “Qur’anic words”. A Qur’anic word is a lexical unit that must meet certain requirements. The main criterion is that the conjugation must have come through the Qur’an, not Arabic. It is not permissible to call any word that occurs in *the Qur’an* and in the Uzbek language lexis layer a Qur’anic word. To this day, all scholars, especially Russian scholars, refer to Koranism or western scholars as *Quranism*. They understood all the words that entered the language and conducted research accordingly. But analysis in that way can lead to erroneous conclusions. For a word to be a Qur’anic word, it must enter a language in the sense expressed in *the Qur’an*. For example, the word *shia* – a group is used. But today we cannot call the word *shia* as quranism, as it means an ideological sect of a religion. Because at the time of the revelation of the Qur’an, there was no division of Muslims into Shia and Sunni sects. The scope of the Qur’anic words is very wide. For this reason, in the study, they were divided into the following thematic-semantic groups:

1) The Qur’anic words denoting the attributes of Allah: Rahman, Rahim, Robb, Hay, Ghafur, Razzoq, Hakim, Rauf, Rashid, Rasul, Salam, Musavvir and others.

They are actively used as an anthroponomy for children, adding the abd- (slave-) component before the word denoting ninety-nine names of Allah. The use of Qur’anic adjectives in the Uzbek language as a proper noun is observed in this case.

2) The words denoting the names of the angel of authority: Jabroyil (Gabriel), Michoyl (Michael).

3) Quranic anthroponyms. The names of people accepted into the Uzbek language under the influence of the Holy Quran. Almost all of these units of anthroponomy are widely used in modern Uzbek literary language. Qur’anic anthroponyms are the most popular names among the Uzbek people today, for example, *Ibrahim*, *Ishmayl*, *Israyl*, *Ilyas*, *Idris*, *Iskhok*, *Dovud*, *Solaymon*, *Zakariyo*, *Muhammad*, *Mooso*, *Imron*, *Yusuf*, *Yunus*, *Ayub*, *Yakub* and *Lukmon*.

Although Qur’anic anthroponomy such as Nuh and Lut are not chosen as names for children, they are the units of anthroponomy that are often mentioned with special respect in our speech. In addition to the names of the Prophets, the anthroponomy *Maryam*, *Horun*, *Uzair*, *Korun*, *Ozar*, *Abu Lahab*, *Horut*, and *Morut* are among the Qur’anic words.

4) Qur’anic toponyms: *Mecca*, *Madinah*, *Masjiddil Harom*, *Masjiddil Akso*, *Kursi*, *Arsh*, *Adn*, *Hafiya*, *A`rof*, *Mashrik*, *Maghrib*, *Asfalasofilin*, *Mysr*, *Madyan* (*Midiya*), *Rum* and others.

5) The names of the Qur’anic divine places: *kasr*, *syrot*, *arz*, *samo*.

6) Qur'anic words expressing the concepts of life after the death of a people: *Jannat, firdavs, kiyomat, okhirat, jahannam, sirot, And, A'rof, Kawsar, Hovia* and others.

7) The Qur'anic words expressing the pillars of Islam: *imon(faith), namaaz, zakat, hajj, savm*(the word *roza*(fasting is actively used in Uzbek instead of *savm*).

8) Qur'anic words that express the names of abstract concepts: *jinn, shaytan, iblis(devil), maloyika(angel), malakut(angel), malak(angel), ruh(spirit), fath, va'da, ahd, kunfayakun, fotiha, aduv (enemy), jazo, fazl, mag'firat, hidoyat, nafs, zohir, botil, shifo, ajr.*

9) Qur'anic words that express the concepts of notions denoting namaaz practice: *qiyam, ruku', sajda, azon, takbir.*

10) Qur'anic words that express the concept of time: *avval (previously), soat (hour), asr (lateafternoon), fajr (dawn time), layl (evening), shahr (month), Jum'a, Laylat ul-Qadr, almiysoq(ancient time), yavm, iyd.*

11) Qur'anic words that express the concepts of celestial bodies: *khilal, shams, arz, siroj.*

12) Qur'anic sayings related to the glorification of Allah: *mashaallah, inshaallah, alhamdulillah, subhanallah.*

13) Qur'anic words that express concepts related to the Qur'anic etiquette: *xulq (character), sabr (patience), shukr(gratitude), zikr (recite), taqvo (piety).*

14) Qur'anic words that refer to actions that are forbidden from performing through the Qur'an: *fahsh, zino, harom, kufr, shirk, xamr, kufr.*

15) Qur'anic words expressing the names and attributes of the Qur'an: *qur'on, kalom, furqon, lavh, lavh ul-mahfuz, mushaf, kitob, asotir, masal, burhon, tafsir*

16) Qur'anic words denoting the names of the Divine books: such as *Tavrot* the Torah, *Injil* (the Bible), and *Zabur* (the Psalms)

17) Qur'anic words that express the human qualities described in the Qur'an: *masih(Christ), mo'min (believer), qori (judge), muslim (Muslim), miskin (poor), yetim (orphan), musofir (stranger), mushrik (polytheist), munofiq (hypocrite), kazzob (liar), g'ofil (fool), zolim (tyrant)*

18) Qur'anic words that express the concept of the world: *dunyo(world),hayot(life), olam(world).*

19) Qur'anic words expressing social concepts: *yoqut (ruby), marjon (coral), majus (majus), din (religion), meros(heritage), taloq (divorce), she'r (poetry), tilovat(recitation), inson (human), nasoro (Christian), nusxa (copy), mushk (musk), mizoj-mijoz (client), qalam (pencil), qufl (qulf) (lock), qurbon (sacrifice), atiq (osoru atiq) (antiquity), to'fon (storm), surat (range), sadaqa (charity), salavot (glory), silsila (zanjir) (chain, range), zakot (a share), jiz'ya (jizya), ehson (serving), rizq (ration), tijorat (commerce), tobut (coffin), bo'hton (a lie), Baraka (abundance) and others.*

20) Qur'anic words denoting social status, rank and title: *nabi, rasul, sultan, malik, wazir, firavn (pharaoh), abd.*

21) Qur'anic words that mean measurement: *misqal*, *kub* (found in 4 verses of the Qur'an: Surah 43, verse 71, Sura 56, verse 18, Sura 76, verse 15, Sura 88, verse 14), *dinor* (Sura 3, verse 75) verse), *dirham* (verse 20 of Sura 12)

22) Qur'anic words denoting the names of animals and insects: *ankabut* (spider), *fil* (elephant), *salva*, *jamal* (camel), *nahl* (bees), *naml* (ant), *hison* (horse)

23) Qur'anic words denoting plant names: *sunbul* (sunflower), *zaytun* (olive), *zanjabil* (ginger), *xardal* (mustard)

24). Qur'anic words denoting the names of social groups and clan: *hanif*, *quraysh*, *millat*, *ahl*, *ol*, *bani*, *hizb*, *havoriy*

The dissertation is the first study of Qur'anic words in Uzbek linguistics and based on the above criteria and thematic groups provides a genealogical analysis of Qur'anic words, as *Allah*, *Ibrohim*, *Ismayil*, *adn*, *millat*, *akhd*

The third chapter of the work is entitled “**Borrowings from European Languages**”. It is for the first time in Uzbek linguistics and research field that the third chapter highlights the historical roots of the borrowed words from Russian and European languages through Russian that are found in the vocabulary layer of the historical works written by Ogahi which and used in the historical and artistic works created in the Uzbek language, as *bolyuz* (police), *imperator* (emperor), *zakun* (zakon), *gubernot* (gubernator). While using these borrowings Ogahi comments on each of them specifically and the research studied the peculiar features of these comments.

The third chapter of the study is entitled “**The Scope of the Subject of Borrowings used in Historical Works by Ogahi**”. The current chapter reveals the nature of the scope of the subject of borrowings used in the historical works by Ogahi. The genesis, semantic development, and structural analysis of some of the borrowings most actively consumed at that period have been clarified. The passages in the historical works of the historian are divided into the following thematic-semantic groups in this chapter:

I. Borrowings that signify the attributes of Allah Almighty, e.g.: *qodir*, *molik*, *hofiz*, *razzoq*;

II. Borrowings denoting the names of the authorized angel, e.g: Jabroyil (Gabriel), Azroyil (Azrael);

III. Anthroponymic borrowings, e.g.: Abdurahman, Yusuf, Muhammad;

IV. Borrowings denoting the toponymical units, e.g.: *Makka* (Mecca), *Misr* (Egypt), *Hiro*t (Herat), *Tehron* (Tehran);

V. Borrowings representing the concepts related to prayer: *sajda* (prostration), *ruku'* (bow), *xushu'* (to nod), *xuzu'* (to look aside);

VI. Borrowings that represent the pillars of Islam: *imon* (faith), *zakot* (zakat), *namoz* (prayer);

VII. Borrowed words denoting plants names: *sunbul* (sunflower), *gul* (flower), *sarv* (cypress), *rayhon* (basil), *nastarin* (lilac);

VIII. Borrowings representing precious stones and ores: *durri g'alton* (round shaped pearl), *javohir* (diamond), *tillo* (gold);

IX. Borrowings denoting the concept of time: *avqot, vaqt (time), hangom, zamon (period)* and others. Sequentially, the words denoting the concept of time are divided into several subgroups:

- 1) generalized expressions of the concept of time: *vaqt, avon*;
- 2) borrowings denoting the concept of century: *karn, asr* and others;
- 3) borrowings that represent the concept of the year: *sana (date), sol (hierarchy)*;
- 4) borrowings denoting the seasons of the year: *bahor (spring), zimiston (winter)*;
- 5) The names of the months and the borrowings denoting the different parts of the month (such as the beginning, the end): *muharram, rabi'-ul-awwal, rabi'-us-soniy or rabi'-ul-okhir, rajab, ghurra* - the beginning of the month;
- 6) Borrowings denoting the days of the week: *dushanba (Monday), chahorshanba (Wednesday), jum'a (Friday)* etc;
- 7) Borrowings representing different parts of the day: *asr, layl (nisfu-l-layl), chasht, ruz, shab*.

X. Borrowings representing celestial bodies: *mehr, moh¹, khurshid, shams, khilal*;

XI. *The borrowings Representing concepts related to life after death: jannat, do'zax, sirot, uqbo*;

XII. Borrowings related to the concept of world: *dahr, dunyo, olam*;

XIII. Borrowed nouns denoting location-place and constructions in it: *shahar (city), qasr (castle), bino (building), istehkom (fortress)*;

XIV. The borrowings of social rank and title: *shoh (shah), vazir (vizier), amir (emir), marzbon (mason-owner), kadxudo (chief man)*. This group is currently divided into the following semantic types:

- 1) Borrowings denoting the concept of ruler: *imperator 'r (emperor), qaysar, fag'fur, farmondeh*;
- 2) Borrowings that represent the content of the ruler's successor: *valiahd (successor of throne), shahzoda (prince)*;
- 3) Borrowings denoting other positions and titles that play an important role in governing the country: *mehtar, vaziri a'zam, amirul umaro*;
- 4) Borrowings denoting military rank and title: *gubernot, sipakhbud – commander, malloh – ship captain, steward*;
- 5) Borrowings denoting religious ranks and titles: *Mufti(y), Akhund, Sheikh ul-Islam, etc.*

XV. Borrowings representing professional and related concepts. The combinations belonging to this group are divided into the following types:

- 1) Borrowings denoting terms of construction: *ataba (threshold), xisht (brick), devor (wall), imorat (apartment)*;
- 2) Borrowing denoting the terms of footwear: *nal, nal'ayn etc.*;

---

¹Примов А. Ўзбек тили космонимларининг лисоний хусусиятлари: Филол. фанлари номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2009. –Б. 27.

3) aids for aquaculture: *meshk* (*meshk*), *mitkhara* (*leather container for ablution water*);

4) borrowings for shipping: *kishti* (ship), *malloh* (shipbuilder), *safina* (ship), *zavraq*, *langar* (amchor) etc; It should be noted that Ogahi used the Turkish word *uchan* as a synonym to the borrowings *kishti*, *safina*, *zavrak* denoting *ship* in the historical works;

5) borrowed terms in the field of blacksmithing: *okhan*, *miqroz*, *pulod*, etc.;

6) borrowed terms in the field of hunting: *shikor*, *sayd*, *sayyod*, *dom* etc.;

7) borrowed terms in music: *khunyagar* (*musician*), *daf*, *chang*, *tanbur*, *Ghijjak*, etc;

8) borrowed words related to sports-games: *chavgon*, *shashdar*, *nardi*, *boziy* (player), etc. Although it is possible to expand the thematic-semantic groups of professional correlations, they were limited to these groups due to the scope of the work;

XVI. Borrowings representing military concepts. We can analyze them by dividing them into several groups: 1) military positions: *sarkarda* (commander), *sarboz* (soldier), *mirshab* (chief-guard);

2) borrowings denoting the names of military units and operations: *sipoh* (*infantry*), *Lashkar* (*troop*), *navkar* (*batmen*), etc.;

3) borrowings denoting the names of weapons and ammunition: *javshan*, *chorqab*, *sipar*, *dubulgha*, etc.

XVII. borrowed words in diplomatic relations: *siforat*, *tahniyatnoma*, *aroyiznoma* etc.

XVIII. Borrowings of scientific and educational concepts. This group also includes literary concepts: *na't* – literary connection, *zodiac* – astronomical connection, as well as literary concepts such as *rubai*, *qit'a*, *masnavi* to express the genre of poetic fragments.

XIX. Borrowings representing abstract concepts. The combinations belonging to this group are subdivided into several types in terms of content.

1) Borrowings expressing spiritual and moral concepts: *xulq* (*behavior*), *odil* (*honest*), *dono* (*smart*), *saxiy* (*generous*), *vali* (*witty*), *muvaahhid* etc.;

2) borrowings representing the concepts of mythological imaginations: *farishta* (*angel*), *dev* (*giant*), *pari* (*fairy*), *pari paykar* (*divine beauty*);

3) Borrowings denoting concepts related to perceptions of life after death: *jannat*, *kavsar*, *salsabil*, *sirat*, etc.;

4) Borrowings representing emotional concepts: *ishq* (*love*), *muhabbat* (*affection*), *do'st* (*friend*), *dushman* (*foe*), *baxt* (*happiness*), *iqbol* (*acceptance*), etc.

XX. Borrowings of household vocabulary. This group of assimilations was also divided into several subtypes:

1) Borrowings of clothes: *bahla* (*leather gloves*), *xilo'i*, *kamar*, *kisvat* etc.;

2) Borrowings expressing the concept of meal and food: *sho'rbo* (*soup*), *ma'kulot* (*meals*), *mashrubot* (*drinks*), *aklu* (*food*) *shurb* (*beverage*);

3) Borrowings denoting the concept of a container: *paymona* (*a dish*), *kadakh* (*glass*), *jom* (*a cup*), *sarxum*, *hum* (*a jar*), etc.;

3) borrowings denoting residential destinations: *bazaar, honakokh, hobgogh, etc.*;

4) Borrowings of kitchen utensils: *parvizan (sieve), deg (pot), kosa (bowl), etc.*

XXI. Borrowings denoting human qualities: *mo'min (believer), musofir (stranger), yetim (orphan), qori (judge), miskin (poor), benavo (speechless), etc.*

XXII. Borrowings in the socio-political lexicon. This group is divided into several types of combinations:

1) Socio-political borrowings related to the administrative-territorial division: *ayolat, viloyat, mavze', nohiya(t)*;

2) socio-political borrowings representing social strata: *banda (human), fuqaro (poors), raoyo (clerk), amaldor (authority) etc.*;

3) socio-political borrowings related to the economic process: *хирож (tax on agricultural products), juzya (ipiridin soliai), boj (tax on all products), ushr (tax on agricultural products in kind)¹, zakat (one-third of goods)*;

4) Socio-political borrowings related to the political process: *bay'at (agreement), bog'iy (disobedient Muslim), julus (to sit on a throne).*

XXIII. Borrowings denoting the units of hydroniums: *Mujovir (lake), daryo(river), rudxona, bahr, lujja, sohil (coast), etc.*

XXIV. Borrowings denoting the names of animals (zoonyms): *bijin, ushtur, g'izol, timsoh (crocodile), etc.*

XXV. Borrowings related to the trade and financial system: *savdo, savdogar, tojir, tujjor, tijorat, karvon, etc.*

XXVI. Borrowings expressing religious and Islamic summon concepts: *faqih, mazhab, mufti, fatwa, etc.*

XXVII. Borrowing of Oiconymy: *Abu Kabis (according to some narrations, the mountain where prophet Nuh (Noah) was buried), Nartav (the mountain near Tus), Quba (the mountain) (Kiziljar), Alburz kuhi – the mountain Elburs in Iran, kuhi Chughro (the mountain Sheikh Jalil).* Such borrowed words denoting mountain names are widely used in historical works by Ogahi.

XXVIII. Borrowings denoting human body parts: *jism, jussa, angusht, ustixon, etc.*

The first subchapter of the third part is entitled “**Borrowings Denoting Belief-in-trust**”. In this chapter, the borrowed words denoting trust and beliefs found in historical works by Ogahi have been analyzed and studied divided into the following groups:

1) the names of gods. In its turn, they are divided into two types of a) names that generalize the concept of God; b) such as names that privatize the concept of god, were isolated, and borrowings have been analyzed: *khudo, yazdan*;

2) the names related to the concept of prophet doctrine: *rasul, payghambar, nabi*;

3) the names related to the concept of angel: *farishta (angel), surush (seraph)*;

---

¹Ўразбоев А. Огаҳий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фан. док. (DSc) дис. – Тошкент, 2018. –Б. 66.

4) the words related to prayer: structural analysis of derived words such as prayer: *namoz, bomdod, fajr, ro'za (fasting)*;

5) Words denoting the concepts of life afterdeath: *tamug', firdavs, do'zax, jannat* etc.

The second subchapter of the chapter is entitled “**Words of Anthroponomy**” In this chapter the genealogical analysis of units of anthroponomy borrowed from Persian, Arabic and Russian languages in the lexical fund of historical works by Ogahi was made. Their semantic development, distribution area, structural analysis has been clarified.

Borrowed words of anthroponomy has been divided and studied in two groups in this research: 1) simple borrowed words of anthroponomy; 2) The borrowed words used as an epic name. The lexical unit of anthroponomy is explained on the basis of historical facts, and information about the life of this person is provided by it, the borrowed word is analyzed as a simple anthroponomy.

If the borrowed unit of anthroponomy in creative poetic passages is used to emphasize the transience of life, the world, the kingdom, they are included in the group of anthroponomy used as epic names. Based on this criterion, such anthroponomy as: *Andrey, Girey, Nikolay, Danilevskiy, Faridun*.

The third subchapter of this chapter is entitled “**Borrowings representing the concept of Absolute ruler**”, an analysis of thematic borrowings found in the historical works of the historian has been carried out. A number of factors influenced the use of the phrase “absolute ruler” in the historical works of Ogahi: 1) from ancient times the khans, kings of the Uzbek land established strong socio-political ties with the caliphs, khans and sultans of the Arab and Persian countries; 2) deep connection of Arabic, Persian with Turkic, in particular, Uzbek; 3) the influence of Arabic and Persian historiography; 4) the frequent use of Arabic and Persian words to give a historical work a royal splendor and splendor; 5) the tradition of finishing by the method of *musajja*; 6) Factors such as relations with the Russian Empire in recent times and the influence of the Russian language. Under the influence of these factors, the historical roots of such borrowings as *imperator, qaysar, shoh, xusrav, sulton, xadiv (xadev), voli(y), shahriyor, xalifa* which are widely used in muarrikh history, were identified and a structural analysis was carried out.

The fourth chapter of the chapter, entitled “**Borrowings of Military Vocabulary**”, analyzes the borrowed words that represent the military concepts widely used in historical works by Ogahi. The military lexicon of the old Uzbek language has been studied by several scholars in their works. In particular, the researches of such scientists as A.Matghoziev¹, A.Ibrokhimova², H.Dadaboev³, A.Urazbayev¹, are among them.

---

¹Матғозиев А. Ҳарбий терминлар тарихига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1974. №1. –Б. 16-20.

²Иброҳимова А. “Келурнома” луғатининг лексикасига оид кузатишлар. // Ўзбек тили тарихи масалалари. – Тошкент: Фан, 1977. –Б. 118-119.

³Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке: Автореф. дис...канд.филол.наук. – Ташкент, 1981. – С. 21.;Общественно-политический и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991. –С. 186.; Дадабоев Х. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. – Тошкент: Университет, 2003.; Дадабоев Х. Эски ўзбек тилида ҳарбий терминларнинг қўлланилиши // Ўзбек

These researchers analyzed military vocabulary from a particular source, separated their semantic groups, and focused on their genetics. It has been found out that the military vocabulary in historical works by Ogahi is based on the following themes: 1) names of military operations and units; 2) words denoting military ranks and ranks; 3) The analysis of the names of weapons and ammunition into groups can be observed in the work of researchers².

Based on these thematic groups and the work done in this direction, the dissertation studies the genealogical analysis of such combinations and clarifies the development of meaning, the area of distribution of them: *razm, lashkar, sipoh, sarboz, sipar, nabard, ko'shish*.

The fourth chapter of the work is called “**Linguopoetics of Borrowings in the Historical Works by Ogahi**”. This chapter studies the purpose of the use of borrowings in the historical works by Ogahi and the poetic actualization of the selected borrowings in its manifestation, as well as their function for the artistic purpose, the place and significance of the borrowings in the lingo-poetics of the historical work.

The first chapter of this part is entitled “**Types of Lexical Form Similarity forms in borrowings and their lingo-poetics**”. Ogahi’s historical works contain all kinds of borrowings depending on the relationship of form and meaning, and all of them play an important role in the art of any historical work. In particular, the lexical homonymous borrowings have also supported the rise of vivid examples of the art of *tajnis* in Ogahi’s historical works. In the analysis of the formation of lexical homonymy in the work is based on the original text of his historical works, and seven types are distinguished and summarized as in the following table:

Table 1: Types of lexical form similarity in historical works by Ogahi

№ RN	Form		Lexical meaning	Grammatical meaning	Examples
	Verbal	Written			
1.	The same	The same	Different	Different	Bino-bino بيننا – بينا
2.	The same	The same	Different	The same	Burch-burch

тили ва адабиёти. 1981. №2. –Б. 31-37.; Эски ўзбек тилида мудофаа қурол-яроғларини ифодаловчи терминлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1983. №6. –Б. 15-18; Кўк турк хоқонлигида ҳарбий қурилиш // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2000. №2. –Б. 29.; Огаҳий тарихий асарларидаги ижтимоий-сиёсий терминлар тизими хусусида // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (Илмий мақолалар тўплами) №3. – Тошкент, 2009. –Б. 21-24.

¹Ўразбоев А. Огаҳий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фан. док. (DSc) дис. – Тошкент, 2018. Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке: Автореф. дис...канд.филол.наук. – Ташкент, 1981. –С. 21.; Общественно-политический и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991. –С. 186.; Дадабаев Х. Тарихий ҳарбий терминлар қўлланилиши // Ўзбек тили ва адабиёти. 1981. №2. –Б. 31-37.; Эски ўзбек тилида мудофаа қурол-яроғларини ифодаловчи терминлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1983. №6. –Б. 15-18; Кўк турк хоқонлигида ҳарбий қурилиш // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2000. №2. –Б. 29.; Огаҳий тарихий асарларидаги ижтимоий-сиёсий терминлар тизими хусусида // Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (Илмий мақолалар тўплами) №3. – Тошкент, 2009. –Б. 21-24.

²Ўразбоев А. Огаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси. –Т.: Мухаррир. 2013. –Б. 20.

					برچ – برچ
3.	The same	The same	The second word is formed on basis of the first one ¹	Different	Shish-shish شیش – شیش
4.	The same	Different	Different	Different	Hur-hur حر – حور
5.	The same	Different	Different	The same	Arz-arz عرض – ارض
6.	Different	The same	Different	Different	Daydi-dedi دیدى – دیدى
7.	Different	The same	Different	The same	Mulk-malak ملک – ملک

Also, from the genealogical point of view, the homonymous borrowings found in historical works by Ogahi can be divided into several groups:

- 1) omonymy between Turkish and Iranian words;
- 2) form similarity between Turkish and Arabic words;
- 3) omonymy between general borrowings;
- 4) form similarity between Arabic borrowings.

Based on the criteria of four types of genealogical borrowings and seven types of expression and meaning, homonymous pairs such as *arz*, *hur*, *giri*, *burj*, *shaykh*, *ado* in the lexicon of historical works by Ogahi have been analyzed and their role and significance in the art of the work have been revealed.

The second subchapter of this part is called “**Lingo-poetics of Semantically Similar Borrowings**”. One of the important means of demonstrating the expressive potential of a language is the phenomenon of synonymy. As a competent linguist Ogahi understood it very well and used all the possibilities of semantics in his chronicles.

Ogahi has known artistic purposes from the use of semantic borrowings: 1) prevention of word repetition; 2) creation of fine arts; 3) to give the work a long-lasting spirit; 4) expression of subjective attitude, etc.

In this work, a complete analysis of the whole synonymous series of semantic borrowings has been carried out, and from the synonymous series representing the concept of time, such borrowings as *vaqt*, *avqot*, *fursat*, *zamon*, *mahal*, *hangom*, *ayyom*, *mavrid*, *avon*, *davr*, *davron*, *dahr*, *sana* have been analyzed. The status and functions of his works in rank of literary art have been studied.

¹Ушбу турни М.Рустамий лексик маънолари бир хил, грамматик маънолари ҳар хил деб таҳлил қилган. Унга мисол тарзда қўш-қўш, шиш-шиш, тот-тот, қари-қари омоним жуфтликларини келтирган. Қаранг: Рустамий М. Луғавий шаклдошлик ва унинг турларига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1994. - №1-2. –Б. 31. Лекин омонимликнинг асосий шarti лексик маъноларнинг турлича бўлишидир. Айни дамда ушбу сўзларнинг лексик маънолари бир хил эмас, бириси предмет, иккинчиси ҳаракат ёки бири белги, иккинчиси ҳаракат. Шу сабабдан биз бу ҳолатда уларни бири асосида иккинчиси пайдо бўлган омонимлар дея изоҳлашни маъқул кўрдик.

The third chapter of this part is entitled “**Lingo-poetics of Borrowings with Opposite Meaning**”, antonyms that have a special place in the lingo-poetics of Ogahi historical works have been studied. It should be noted that in each of the works of the historian, contradictions are one of the main means of enhancing the aesthetic impact of the work.

In every part of a historical work, we find a chain of words with opposite meanings in the parts of *hamd*, *nat*, *mankaba*, *kasida*, and even in the narrative part. In the study, the criteria for determining the antonyms have been developed:

1) first of all, they must have opposite meanings: such as *izzat* (honor) and *zillat* (humiliation);

2) antonym pairs should be within a same category: like *otash* (fire) and *ob* (suv) or (noun-noun);

3) If there is a division into subgroups within a category, antonym pairs must belong to the same subgroup: *abyaz* and *aswad* - both are in superlative degree of adjectives in the sense of *oppoq* (*snow-white*) - *qop-qora* (*oil-black*),

4) An antonym can be formed only with a word that is synonymous with the same word (the subject group must be the same): religious concepts: *Rahmon-Shayton*, *safid-siyoh*. Both of these adjectives are in positive degree of the adjective.

5) The borrowings of two cells with opposite meanings cannot be considered as antonyms, for example, *riqqat* - delicacy, softness (*khilm*) (the noun) and *berahim* (the adjective), although they have opposite meanings, cannot form an antonymic pair.

6) Arabic borrowings must be homogeneous in order to be antonyms. For example, *saltanat* - *maskanat* are antonym pairs. Because in both collisions مَفْعَلَةٌ, the meant opposite sex and the movements are the same, the contradictions in which there is uniformity of action are specially chosen by the creators.

Because the creation of bright examples of *musajja* on the basis of their harmony is a testament to the ingenuity and punctuality of the artist. As for the antonymic pairs of Arabic borrowings, the question of gender must be given special attention. For example, it is impossible to form an antonym pair with the words of *abyaz* and *savdo*, because the word *abyaz* is in **muzakkar** gender while the word *savdo* is in **muannas** gender. For this reason, *abyaz-aswad* and *bayzo-savdo* can be antonyms. In addition, in the *abyaz* and *asvad* oppositions اَفْعَل , this type forms the comparative and incremental levels in the **muzakar** gender, and in the *bayzo* and *savdo* opposition فَعْلًا , this oppositional pair forms the comparative and incremental levels in the **muannas** gender.

7) Words in the pair of matching antonyms are antonyms with only one meaning: for example, **bayzo** means an egg as a second meaning, the second meaning of *savdo* is trade, and they cannot form antonymic pair of these meanings.

Almost all of these criteria can be applied to antonyms in Persian and Uzbek. It is also possible to divide the antonyms of conjunctions into two types:

1) antonyms between borrowings, for instance: *arz-samo*, *dev-pari*, *mazallat-rifat*;

2) The antonyms of native and borrowed words, for instance: *suv* (water) – *otash* (fire), *yer* (earth) – *osmon* (sky).

On the basis of these criteria, in the lexicon of historical works by Ogahi, such antonyms have been analyzed as *sultanat-maskanat*, *ilm-jahl*, *dev-pari*.

The fourth subchapter of this part is entitled “**Lingo-poetics of Hierarchical Borrowings**”. There and have been analyzed the value of homonymous connections in the art of historical works of the historian. First of all, criteria have been developed to differentiate synonymous borrowings from hierarchical borrowings. The study also highlights Ogahi’s intentions to use homonymous borrowings in his historical works:

1) first of all, rhyming words were used in the text of a historical work in order to create the art of comparison;

2) the goal is to raise the level of artistic impact of the image to a higher level;

3) the purpose is to create the art of *tazod* on the basis of the contradictory meaning of the borrowings;

4) the use of borrowings in order to increase the sensitivity (emotionality: high spirit, royal luxury) and to raise various subjective feelings of another historian);

5) the purpose is to create a *musajja* from the adjacent joints;

6) borrowings to prevent word repetition (taftology) in using root borrowings;

Other reasons may be than the above for the use of hierarchical borrowings in historical works by Ogahi, in particular, to provide the sense of religious trust, the continuation of the creative tradition of the predecessors, the results of creative influence, and others. At the same time, the use of hierarchical borrowings in a sentence may have several purposes at once, or all of the above factors may have led to the use of hierarchical combinations at once.

Based on the intentions of the creator from the use of certain criteria and rhyming words in the work, an excerpt from the historical works of the historian is provided, and the place of rhyming phrases in them in the art of the work is highlighted.

The fifth subchapter of this part is entitled “**The Share of Borrowings in the Poetics of Historical Works**”. In this chapter, the role and significance of the borrowings in historical works by Ogahi have been analyzed based on the example of the fine literary arts. It has been found out that, the borrowings perform several important functions in historical works by Ogahi: 1) the borrowings prevent the repetition of words in the text of the historical work; 2) they expand the opportunities of expression of the creator; 3) they perform the main functions in the creation of a literary work of art; 4) they serve to create a royal splendor, high spirit in the language of the historical work; 5) ensures the observance of the traditions of writing historical works; 6) exposes the subjective attitude of the creator to the person or vocabulary being described. Hence, one of the important functions of borrowings in the art of historical work is to create a sense of fine literary art. In this chapter, Ogahi’s *sajni* (*saj’i mutawaziyy*, *saj’i mutarrafa*, *saj’i mutawazin*), *ishchomni* (*tavriyayi mujarrad*, *tavriyayi muwashshah*), *ishtikoksh*) or the mastery of creation is revealed.

The above observations, comments and analyzes are summarized and the relevant conclusions are stated as an outcome of the dissertation research.

CONCLUSION

1. The process of borrowing from several languages such as Persian, Chinese, Sughd, Khorezmian and Bactrian became more and more accelerated during the period of the ancient Turkic language, as a result of the Turkic peoples' relations with many countries and peoples in economic, social, political, scientific, cultural, military and other fields. There were many borrowings from Arabic and Persian languages into Turkic languages by the time of the Old Turkic language and the old Uzbek literary language. This included the fact that Central Asia had been under the influence of the Arab Caliphate for some time, and that Arabic had risen to the level of a scientific language as a result of the influx of Islam and Arab culture; the conduct of state affairs in the Persian language and the creation of works of art were influential factors.

2. Although it was created in the last period of the old Uzbek language, the range of Arabic borrowings is very wide in the historical works by Ogahi. Ogahi's historical works also contain a number of borrowings from Russian and through which other European languages. The main reason for the proliferation of words from the Russian language and other European languages by the period of Ogahi: the strengthening of relations with Russia during that period, the arrival of many Russians in the country as a result of expeditions of the Russian Empire to Central Asia.

3. Ogahi's historical works have led to the widespread use of borrowings in the vocabulary layer due to several factors. One is that there is no specific expression in the general lexis fund of the language to express a particular concept. This is often the case with new concepts. The borrowings are also widely used in connection with the author's individual style. Factors such as the historian's method of expressing subjective attitudes, historical vocabulary and way of describing personalities, in order to increase the aesthetic impact of the historical work, led to the widespread use of Arabic and Persian combinations in historical works by Ogahi. In the lexicon of a certain historical work of Ogahi, borrowings are widely used in traditional parts, such as *hamd*, *nat*, *mankaba*, *kasida*, depending on the tradition of writing of a historical work.

4. The study of borrowings in historical works by Ogahi has genetically divided them into groups such as the general stratum, the arabic stratum, and the strata from the European languages. That enables the researcher to make a precise and systematic genealogical analysis of the borrowed words.

5. From the genetic point of view, the borrowings of the Common-Iranian layer can be divided into such types as Khorezmian, Sughdi, Avesta, Persian borrowings. The words belonging to these groups have historically appeared in ancient Persian, Sanskrit, and Indo-Arian languages.

6. The Arabic borrowings in historical works by Ogahi can be divided into pure Arabic borrowings and **muarrabs**. Pure Arabic conjunctions are words whose historical roots are connected with the ancient Arabic language. The mu'arrabs, on the other hand, are the ones came into the Turkic languages through the Arabic

language. Their genesis is based on ancient languages such as Common-Iranian languages, Akkadian, and Greek.

7. In the dictionary of historical works by Ogahi there are also words that have been translated into Uzbek through the Holy Qur'an, which can be pure Arabic or *muarrab*. They are called "Quranism" or "Koranism" in world linguistics. In the study, this group of borrowings was analyzed for the first time and was called *Quraniy lafzlar* (Qur'anic words)

8. Any words used in "The Holy Qur'an" and translated into Uzbek through it are not included in the list of the Qur'anic words. In order to be accepted into this list, the borrowing must meet certain criteria. The most important of them is that the borrowing should be used in the Uzbek language in the sense expressed in the Qur'an.

9. The borrowings used in historical works by Ogahi are very broad in terms of subject matter. Analyzing and studying the borrowings in thematic-semantic groups has allowed to determine in which field they have a high level of amount.

10. In addition to traditional Arabic and Persian borrowings there are words derived from Russian and, consequently, from European languages in some thematic groups in historical works of Ogahi. For instance, among the lexical units of anthroponomy the borrowings denoting military terms, career and title.

11. As Ogahi used some words from Russian and other European languages through them for the first time in a work written the old Uzbek language, he provided precise and concise explanations because these words were unknown to the reader. The factor further increased the linguistic value of the historian's works.

12. Among the historical works of Ogahi, the lexicon of the relatively later work "*Gulshani Davlat*" should be specially studied. Because it contains Russian and a few words from European languages through Russian. Ogahi quotes these words in the phonetic forms typical of the period of the old Uzbek literary language. Ogahi used borrowings effectively to express certain lingo-poetic goals. These include the creation of the arts, the provision of a cohesive spirit, the emergence of harmony, weight, the prevention of repetition of words, the expression of subjective attitudes, the enhancement of the aesthetic impact of the image in his historical works.

13. While the historical works by Ogahi uses the borrowings in the lexis layer to some extent sometimes reveals a single lingo-poetic goal, sometimes they are subordinated to several goals.

14. It is necessary to use the original text (manuscript) of the work in the study of linguistic formations in the historical works of Ogahi. In this case, the expression and meaning of the form within the borrowings are divided into seven groups, can genealogically be analyzed in terms of types, as: homonymy between Turkish and Iranian words; homonymy between Turkish and Arabic words; homonymy between Common-Iranian borrowings; as homonymy between Arabic borrowings.

15. The analysis of lingo-poetic features of borrowings in Ogahi's historical - works into groups such as of homonymous, synonymous, antonymous, hierarchical

borrowings according to form and meaning gives a positive result. It will increase the ability to identify the main objectives of the use of borrowings.

16. A large part of the words borrowed from Arabic and Persian served to provide the stylistic device of chronicles. Most of the stylistic devices in them, such as *saj*, *tajnis*, *takrir*, *tavze*, *ishtikok*, *iyham*, are due to borrowings, especially Arabic and Iranian borrowings.

17. Ogahi has enriched our language with a large number of new constructions at the expense of words. This shows that the Uzbek language has great potential for affixation and composition methods. This situation, at first glance, seems to have created a large number of Arabic and Iranian borrowings, which served to significantly increase the weight of the fold in the lexicon of historical works by Ogahi.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc. 02/30.12.2019.Fil.46.03 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ИНСТИТУТЕ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ФОЛЬКЛОР
АКАДЕМИИ НАУК РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН**

ХОРЕЗМСКАЯ АКАДЕМИЯ МАМУНА

МАХМУДОВ РАУФЖОН БАХОДИРОВИЧ

ЗАИМСТВОВАНИЕ В ИСТОРИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АГАХИ

10.00.01 – Узбекский язык

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ
ДОКТОРА ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК (DSc)**

Ташкент – 2022

Тема диссертации доктора наук (DSc) по филологическим наукам зарегистрирована за номером B2021.3.DSc/Fil307 Высшей аттестационной комиссией при Кабинете Министров Республики Узбекистан.

Диссертация выполнена в Хорезмской академии Мамуна.

Автореферат диссертации на трёх языках (узбекский, русский, английский) размещен на веб-странице Научного совета (www.tai.uz) и Информационно-образовательном портале «ZiyoNet» (www.ziyo.net).

Научный консультант:

Уразбоев Абдулла Дурдибаевич
доктор филологических наук, доцент

Официальные оппоненты:

Юлдашев Иброхим Жураевич
доктор филологических наук, профессор

Юлдашев Маъруфжон Мухаммаджонович
доктор филологических наук, профессор

Саидов Якуб Сиддиқович
доктор филологических наук, профессор

Ведущая организация:

**Ташкентский государственный университет
востоковедения**

Защита диссертации состоится « ___ » _____ 2022 года в ___ часов на заседании Научного совета DSc.02/30.12.2019.Fil.46.03. при Институте узбекского языка, литературы и фольклора Академии наук Республики Узбекистан (Адрес: 100060, город Ташкент, проезд Шахрисабзский, 5.Тел.: (99871) 233-36-50; факс: (99871) 233-71-14; e-mail: uzltafi@academy.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Фундаментальной библиотеке Академии наук Республики Узбекистан. Адрес: 100100, г. Ташкент, улица Зиёлилар, 13. Тел.: (99871) 262-74-58.

Автореферат диссертации разослан « ___ » _____ 2022 года.
(Протокол реестра рассылки 2022 _____ от « ___ » _____ 2022 года)

Н.М.Махмудов
Председатель научного совета по
присуждению ученых степеней,
д. филол.н., профессор

Г.М.Исмоилов
Ученый секретарь Научного совета по
присуждению ученых степеней, к.ф.н.,
старший научный сотрудник

Д.С.Худойберганава
Председатель научного семинара при
научном совете по присуждению ученых
степеней, д.филол.н., профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора филологии (DSc))

Цель исследования – выявление тематико-семантических групп заимствований в лексическом пласте исторических произведений Агахи, анализ причин и факторов употребления иноязычных единиц, изучение их генеалогической и структурной характеристики, а также исследование их лингвопоэтических особенностей.

Объектом исследования являются рукописные источники, отражающие словарный пласт исторических сочинений Агахи, существующие научно-критические издания исторических сочинений писателя.

Научная новизна исследования определяется следующими:

посредством конкретных научных выводов раскрывается вопрос о масштабах заимствований в лексическом пласте исторических произведений Агахи, об отнесенности заимствований к определенному лексическому пласту;

впервые заимствованные слова в исторических произведениях Агахи дифференцируются в тематико-семантическом аспекте, также обосновывается соотнесенность к исконному пласту некоторых слов, которые рассматривались в качестве заимствований до настоящего времени;

обоснованы причины языковых явлений сужения и расширения значений в заимствованных словах, относящихся к лексическому пласту исторических произведений Агахи;

произведен структурный анализ некоторых заимствований, встречающихся в исторических произведениях творца, обосновано их проникновение из русского или через его посредничество из европейских языков;

на основе широкомасштабных исследований в мировом языкознании последних лет освещается исторический и семантический прогресс некоторых слов, употребленных в лексике исторических произведений Агахи, до их проникновения в узбекский язык;

восстановлен состав лексических единиц заимствованного пласта в словарном фонде исторических произведений Агахи и в результате функционального анализа на основе фактических материалов обосновывается их связь с проблемой субстратного пласта;

разработаны критерии выявления паронимических, синонимических, антонимических, однокоренных заимствований из арабского, персидского и русского, а также через их посредничество из других языков.

Внедрение результатов исследования. На основе исследования заимствований в исторических произведениях Агахи:

результаты исследования были использованы при трансформации, подготовке к публикации и издании произведения «Ахлоки Мухсиний», переведенного Агахи из персидского языка на узбекский, а также при издании труда Махмуда Замахшари «Мукаддимат уль-адаб» на узбекском языке с приложениями (Справка Национальной библиотеки Узбекистана

имени Алишера Навои № 02/976 от 27 сентября 2021 года). В результате обогащено содержание характеристик о древних рукописях, созданы возможности для читателей в аспекте пользования цифровой библиотекой, совершенствованы толкования лексических единиц в словарной части произведений «Ахлоки Мухсиний» и «Мукаддимат уль-адаб»;

результаты исследования были применены при переводе копий рукописных источников на древнехорезмийском, древнесогдийском языках и «Авесто», редких рукописей по истории Хивинского ханства, хранящихся в хорезмском областном отделении общественного благотворительного фонда «Олтин мерос», на современный узбекский язык, при толковании некоторых слов, содержащихся в указанных источниках, а также при составлении научных паспортов музейных экспонатов (Справка всемирного общественного благотворительного фонда «Олтин мерос» № 01-15-11/08-21 от 11 августа 2021 года). В результате внесена ясность в генетику хорезмийских, согдийских, авестийских, арабских и персидских заимствований, повысился интерес зарубежных специалистов и туристов к редким рукописным источникам исторических произведений Агахи;

результаты исследования особенностей и этимологии заимствованного пласта в исторических произведениях Агахи были применены при составлении паспорта редких рукописных источников об исторических произведениях и поэзии Агахи, хранящихся в доме музея поэта и музее-заповеднике «Ичан кала»; интерпретации и объяснении туристам эпиграфических надписей архитектурных памятников (Справка департамента культурного наследия № 01-02-БМ/1314 от 23 июля 2021 года). В результате облегчена основа деятельности по информированию туристов о редких рукописных источниках произведений Агахи, конкретизировано содержание эпиграфических надписей на архитектурных памятниках, повысился уровень доступности паспортов экспонатов, обогащены представления местных и иностранных туристов об исторических названиях, истории нашей Родины;

были применены при издании 3-, 4-, 5-, 6-томов многотомника «Мухаммад Риза Эрнийзбек угли Агахи. Асарлар» в рамках Постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан № 238 «О праздновании 210-летнего юбилея Мухаммад Ризо Эрнийзбек угли Огахи и организации школы творчества Огахи в городе Хива» в Хорезмской академии Маъмуна (Справка Хорезмской академии Маъмуна АН РУз № 226/1-21 от 16 июля 2021 года). В результате совершенствованы этимологическая характеристика и лексико-семантическая интерпретация слов, приведенных в словарной части указанных произведений, повышен уровень доступности читателю;

теоретические и практические выводы диссертации об особенностях индивидуального стиля словообразования в исторических произведениях Агахи были применены в рамках гранта Ф1-ФА-13229 «Функциональное словообразование в каракалпакском языке» (Справка Каракалпакского отделения АН РУз № 68/1 от 28 февраля 2022 года). В результате обогащены научные теории о словообразовании в тюркских языках, в частности,

древнеузбекском и каракалпакском языках и конкретизировано их смысловое содержание посредством примеров из диссертации;

научно-теоретические выводы диссертации о тематико-семантических группах, этимологии и лингвопоэтике заимствований в исторических произведениях Агахи были использованы при подготовке телевизионных программ «Тилимизни ўрганамиз», «Китобхон вақти», «Ассалом Хоразм» хорезмской телерадиокомпании (Справка хорезмской телерадиокомпании № 1422-, 1423-, 1424 от 21 октября 2021 года). В результате обеспечена научная популярность телевизионных программ, обогащена научно-источниковедческий уровень текстов передач.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы, общий объем которых составляет 263 страницы.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Махмудов Р. Ўзбек тилида авестизмлар. Монография. – Хива. 2020.
2. Махмудов Р. Огаҳийнинг тарихий асарларида ўзлашмалар. Монография. – Тошкент. 2022.
3. Maxmudov R. O‘zbek tili tarixi fanida ilk o‘zlashmalarni o‘qitish metodikasi. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. – Xiva. 2021.
4. Makhmudov R. Initial interpretation in the Uzbek language related to culture and faith. Psychology and education. – USA. Scopus. SJR2019. 0.12. (ISSN: 0033077) 58(2). 2021. –P. 3492-3499.
5. Maxmudov R. Ogahiy tarixiy asarlarida umumeroniy o‘zlashmalar // Academic research in educational sciences Volume 2 | Issue 6 | 2021. –P. 96-107. ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723 DOI: 10.24412/2181-1385-2021-6-96-107.
6. Махмудов Р. Ўзбек тилида фитонимларга оид илк ўзлашмалар // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси махсус сони. – Хива. 2021. – №5 –Б. 300-304. (10.00.00. №21)
7. Maxmudov R. Ogahiy tarixiy asarlarida muarrablar // Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi. – Xiva. 2021. – №7. –Б. 248-253. (10.00.00. №21)
8. Maxmudov R. Ogahiy tarixiy asarlarida mutlaq hukmdor tushunchasini ifodalovchi o‘zlashmalar // Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi. – Xiva. 2021. – №7. –Б. 253-256. (10.00.00. №21)
9. Maxmudov R. Ogahiy tarixiy asarlarida mansab va unvonni anglatuvchi o‘zlashmalar // Ilm sarchashmalari. – Urganch. 2021. – №8. –Б. 158-162. (10.00.00. №3)
10. Maxmudov R. Ogahiy tarixiy asarlarida xorazmiy va so‘g‘d tili elementlari // Ilm sarchashmalari. –Urganch. 2021. – №9. –Б. 144-149. (10.00.00. №3)
11. Maxmudov R. Ogahiy tarixiy asarlaridagi “Avesto”ga oid ayrim o‘zlashmalarning genealogik tahlili // Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi. – Xiva. 2021. – №10. –Б. 400-406. (10.00.00. №21)
12. Maxmudov R. Ogahiy tarixiy asarlaridagi yevropa tillaridan o‘zlashgan ayrim so‘zlarning genezisi // Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi. – Xiva. 2021. – №10. –Б. 406-409. (10.00.00. №21)
13. Maxmudov R. Ogahiy tarixiy asarlarida lug‘aviy shakldoshlik turlari va ularning lingvopoetikasi // Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi. – Xiva. 2021. – №11. –Б. 328-333. (10.00.00. №21)
14. Махмудов Р. Огаҳий тарихий асарларида куръоний лафзлар // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. – Хива. 2021. – №11. –Б. 375-380. (10.00.00. №21)

15. Махмудов Р. Огаҳий тарихий асарларида уядош ўзлашмалар лингвопоэтикаси // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси 2021-махсус сон-3. – Хива. 2021. –Б. 150-153. (10.00.00. №21)

16. Махмудов Р. Ўзлашмаларнинг Огаҳий тарихий асарлари поэтикасидаги ўрни // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. – Хива. 2022. – №1. –Б. 316-320. (10.00.00. №21)

17. Maxmudov R. Ogahiy tarixiy asarlarida zid ma'noli o'zlashmalar lingvopoetikasi // Tamaddun nuri. Nukus. 2022. 1-son (34). –B. 45-48. (10.00.00. №28)

18. Махмудов Р. Огаҳий тарихий асарларидаги ўзлашмаларнинг мавзуй-семантик гуруҳлари // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси Хива. 2022. №3. –Б. 308-314. (10.00.00. №21)

II бўлим (II часть; II part)

19. Махмудов Р. Ўзбек тилидаги зоонимларга оид илк ўзлашмалар// XII Global science and innovations 2021: Central Asia. International scientific-practical journal. – Kazakhstan. Nur-Sultan. 2021. –P. 156-161.

20. Махмудов Р. Ўзбек тилида дев сўзи билан боғлиқ илк ўзлашмалар// XII Global science and innovations 2021: Central Asia. International scientific-practical journal. – Kazakhstan. Nur-Sultan. 2021. –P. 161-166.

21. Махмудов Р. Огаҳий тарихий асарларида археоантропонимлар // “Наука и образование в современном мире: вызовы XXI века” VII Международной научно-практической конференция. – Казахстан. Нур-Султан. 2020. 20-22 октябрь. –С. 24-28.

22. Махмудов Р. Ўзбек тилида авестовий археоантропонимлар // “Наука и образование в современном мире: вызовы XXI века” VII Международной научно-практической конференция. – Казахстан. Нур-Султан. 2020. 20-22 октябрь. –С. 165-170.

23. Махмудов Р. Огаҳий тарихий асарларида хоразмий ва суғд тили элементлари // “Наука и образование в современном мире: вызовы XXI века” VIII Международной научно-практической конференция. – Казакстан. Нур-Султан. 2021. Апрель. –С. 44-49.

24. Махмудов Р. Огаҳий тарихий асарларида умумэроний ўзлашмалар // “Наука и образование в современном мире: вызовы XXI века” VIII Международной научно-практической конференция. – Казакстан. Нур-Султан. 2021. Апрель. –С. 37-43.

25. Махмудов Р. Генетический анализ терминов *май* и *муз* используемых в лириках Алишера Навои // Лучший молодой ученый – 2021: III международная книжная коллекция научных работ ученых. – Казакстан. Нур-Султан. 2021. –С. 52-55.

26. Махмудов Р., Абдуллаев И. Этимология некоторых авестийских слов, имеющие отношение к культуре и вере в староузбекском языке // «Казахстан и восточный мир: прошлое, настоящее и будущее» материалы международной

научно-практической конференции. Казахстан. Алматы, 25 ноябрь 2021 г. –С. 174-183.

27. Maxmudov R. Ogahiy tarixiy asarlarida yevropa tillaridan o‘zlashgan o‘zlashmalar // O‘zbek tili taraqqiyoti va xalqaro hamkorlik masalalari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Toshkent. 2021. –B. 363-371.

28. Махмудов Р. Огаҳий тарихий асарларида авестовий археоантропонимлар // “Огаҳий ҳаёти ва ижоди – ёшлар тарбияси учун намуна”. Республика илмий-амалий анжумани. – Тошкент. 2020. 17-декабрь. –Б. 98-103.

29. Махмудов Р. Семурғ билан боғлиқ айрим зоонимлар этимологияси // Филологик тадқиқотлар. –Тошкент. 2020. –Б. 59-66.

30. Махмудов Р. Огаҳий тарихий асарларида соф арабий ўзлашмалар // “Ўзбек филологиясининг долзарб масалалари” мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. –Урганч. 2021. –Б. 180-185.

31. Maxmudov R. Ogahiy tarixiy asarlarida avestoviy o‘zlashmalar // Ilm-fan taraqqiyotida zamonaviy metodlarning qo‘llanilishi mavzusidagi Respublika ilmiy onlayn anjumani to‘plami. 2021. 14(8)-son. –B. 72-83.

32. Maxmudov R. Ogahiy tarixiy asarlaridagi ayrim umumeroniy o‘zlashmalarning genealogik tahlili // Istiqlol davri o‘zbek tilshunosligi adabiyotshunosligi va folklorshunosligining dolzarb masalalari mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. – Toshkent. 2021. –B. 92-105.

33. Maxmudov R. Ogahiy tarixiy asarlarida arab tili orqali o‘zlashgan o‘zlashmalar // Ilm-fan taraqqiyotida zamonaviy metodlarning qo‘llanilishi mavzusidagi Respublika ilmiy onlayn anjumani to‘plami. 2021. 14(8)-son. –B. 84-95.

34. Maxmudov R. Ogahiy tarixiy asarlaridagi ayrim sof arabiy o‘zlashmalarning genezisi // O‘zbek tili: kecha va buguni mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. –Toshkent. 2021. –B. 74-80.

35. Махмудов Р. Огаҳий тарихий асарларида айрим Куръоний лафзларнинг генетик таҳлили // “Огаҳий ҳаёти ва ижоди – ёшлар тарбияси учун намуна”. Республика илмий-амалий анжумани тўплами II. Тошкент. 2021. –Б. 71-79.